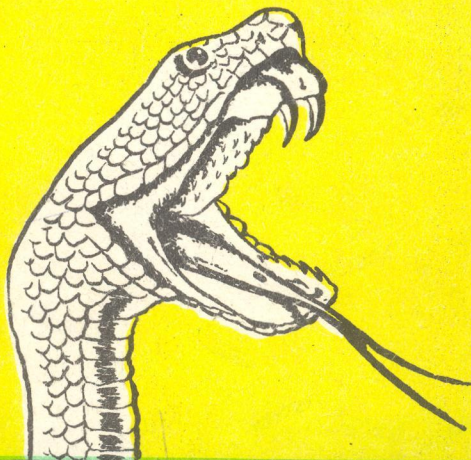

180122

А. И. АБДУСАЛОМОВ
С. И. ИСОҚОВ

МОРҲОИ ТОҶИКИСТОН

**И. А. АБДУСАЛОМОВ,
С. И. ИСОҚОВ**

МОРҲОИ ТОҶИКИСТОН

**ДУШАНБЕ
«ИРФОН»
1987**

Абдусаломов, И. А. ва Исоков С. И.

А 14 Морҳои Тоҷикистон.— Душанбе: Ирфон, 1987,—64 с.

Муаллифони ин китоб дар бораи намудҳои гуногуни морҳое, ки дар Тоҷикистон зиндагӣ мекунанд нақл карда, доир ба аҳамият ва муҳофизати морҳо дар табиат ва истифодаи захири онҳо дар соҳаи тиб андешаҳои илмӣ худро пешниҳод кардаанд.

Китоб барои омӯаи васеи хонандагон тавсия шудааст.

Абдусаломов, И. А. и Исаков С. И.

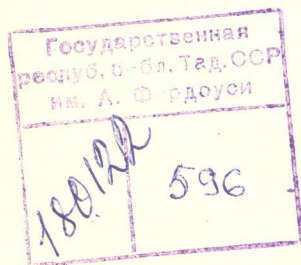
Змеи, обитающие в Таджикистане.

Авторы этой книги рассказывают о разнообразных видах змей, местах их обитания в Таджикистане, их охране и использовании змеиного яда в медицинских целях.

Рассчитана на широкий круг читателей.

А $\frac{2005000000 - 172}{М 501(13) - 88}$ —88

ББК 52.81

И. А. Абдусаломов, С. И. Исаков

**ЗМЕИ, ОБИТАЮЩИЕ
В ТАДЖИКИСТАНЕ**

(на таджикском языке)

Мухаррир А. Қаҳҳоров
Мухаррири ороиш Р. Ахмеров
Мухаррири техники Е. Цынн
Мусахҳеҳ М. Олимов

Ба матбаа 26.10.87 супурда шуд. Ба чопаш 09.03.88 имзо шуд. ҚЛ 05340. Формати 60×70¹/₁₆. Қоғози типографии № 2. Гарнитураш адабӣ. Чопаш барҷаста. Ҷузъи чопи шартӣ 3.12. Ҷузъи ранган шартӣ 6.91. Ҷузъи нашриҳои ҳисоби 3.39. Адади нашр 5000. Супориши № 6976. Нарҳаш 15 тин.

Душанбе, нашриёти «Ирфон», кӯчаи Айний, 126.
Матбааи №1 Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба корҳои нашриёт, полиграфия ва савдон китоб. Душанбе, хиёбони Ленин, 37.

©Нашриёти «Ирфон», 1988

САРСУХАН

Дар натиҷаи тадқиқот муайян шуд, ки дар тамоми мамлакатҳои рӯи замин қариб 2200 намуди морҳои гуногун мавҷуд аст, ки аз он 270 намудаш ба гурӯҳи морҳои захрдор дохил мешаванд. Дар мамлакатҳои тропикӣ намудҳои морҳо зиёдтар буда, дар қисми шимолу ҷанубии қурраи Замин намуд ва шумораи онҳо торафт камтар мешавад.

Морҳоро дар тундраи Америка, биёбонҳои Африка, баландкӯҳҳои Хиндукуш, Хиндустон ва дар Тибет дидан мумкин аст. Онҳо фақат дар ҷазираҳои Азор, Гренландия, ҷазираҳои Крит, Малага ва Океания вонамехӯранд.

Дар Иттифоқи Советӣ 58 намуди мор мавҷуд аст, ки намоёндаи 7 оила ва 24 авлод мебошанд. Онҳо аз соҳили Океани Яхбастаи Шимолӣ сар карда, то ба республикаҳои Осиёи Миёна, Қавказу Қрим ва аз Шарқи Дур сар карда, то республикаҳои Назди Балтика паҳн шудаанд.

Дар натиҷаи зиёдавии аҳолии рӯи замин таъсири омилҳои антропогенӣ (таъсири фаъолияти одам) ба муҳити беруна сол аз сол меафзояд. Барои ҳамин омӯхтани набототу ҳайвонот, муайян намудани ҳолати зисту зиндагонӣ ва нашъунамон онҳо, бошуурона истифода бурдан ва муҳофизат кардани намудҳои нодиру камшумор аҳамияти бениҳоят калон дорад.

Дар Тоҷикистон 44 намуди хазандагон ёфт шудааст, ки 15 нави онҳоро морҳо ташкил медиҳанд. Ҳаминаро ҳам қайд кардан лозим, ки мори захрдори даштӣ — Vipera ursini renardi

Christ. дар атрофи Ленинобод ва дигар қисми соҳили Сирдарёе дар солҳои 1870 васеъ паҳн шуда буд. Дар натиҷаи таъсири одам шумораи он сол аз сол кам шуд ва дар вақтҳои охир ҳамчун намуди мустақил дар шимоли Тоҷикистон вонемехӯрад.

Морҳо намояндаи аҷоибӣ олами ҳайвонҳои мӯҳрадоранд. Онҳо аз замонҳои қадим диққати одамонро ба худ ҷалб мекарданд. Сохти ғайриоддӣи онҳо, бе садо ҳазида ҳаракат кардан, беҳаракат ба олами атроф назр андохтан таъсири заҳри онҳо ба организми одаму ҳайвонҳо дар байни одамон тарсу ваҳм ба вучуд овардааст ва худ одамон ривоятҳои афсонавӣ фикр карда баровардаанд (масалан, гӯё ин ки морҳо қобилияти афсункунӣ дошта бошанд). Аз тарафи дигар, дар Юнони қадим ва бисёр давлатҳои дигар тасвири расми мор рамзи хирадмандӣ, пурқувватӣ будааст ва санъати табибиро ифода мекардааст. Эмблемаи тиб — ҷоми Гиппократ, ки мор печида, ба даруни он заҳр мечаконад аз ҳамин ҷост. Дар асрҳои II—I то милод аҳамияти муолиҷавӣ доштани гӯшту пӯсту талхаву заҳри онҳоро қайд кардаанд. Олими бузурги Шарқ Абӯалӣ ибни Сино ҳам морхоро барои муолиҷаи касалиҳои гуногун васеъ истифода бурдааст.

Аз нимаҳои асри XX омӯхтани морҳо диққати олимони гуногункасбро ба худ ҷалб кардааст. Истеъмоли васеи заҳри морҳо чи дар тиб (барои муолиҷаи касалиҳои гуногун) ва чи дар биохимия (барои тайёр кардани ферментҳои махсус) маҳз аз ҳамин давра сар шуд.

Сол то сол талабот ба заҳри мор афзуда истодааст. Барои қонеъ гардонидани талаботи саноати дорусозӣ ба заҳри мор лаб бисёр мамлакатҳои ҷаҳон, аз ҷумла дар СССР, боғҳои махсуси морпарварӣ ташкил карда шудааст. Ин барои ҳалли масъалаи истифодаи оқилонаи морҳои заҳрнок ва муҳофизати онҳо кӯмаки калон мерасонад. Дар республикаҳои Осиёи Миёна ва Закавказия солҳои охир қарорҳои махсус дар бораи муҳофизати морҳои заҳрнок қабул карда шудааст. Боғҳои морпарварии Иттифоқи Советӣ соле зиёда аз 2 кг заҳри хушкӣ мор тайёр мекунанд.

Нархи заҳри мор хеле баланд (зиёдтар аз нархи тилло) мебошад. Мисол: 1г заҳри хушкӣ гурза — 210 сӯм, кубро — 160 сӯм ва заҳри мори дашти, ки дар Ўзбекистон вомехӯрад, 2190 сӯм меистад.

Қайд кардан лозим аст, ки дар олами хазандагон аз ҳама бештар морҳо аз дасти инсон азоб дидаанд.

Дар вақти ба онҳо рӯ ба рӯ шудан ҳаракат мекунанд, ки бо ҳар роҳ онҳоро нобуд кунанд.

Дар бисёр районҳои республика дар давоми 20 — 30 соли охир дар натиҷаи ҳаматарафаи васеъ азхуд намудани дашту биёбонҳо, обёрӣ кардани доманакӯҳҳо ва пасткӯҳу баландкӯҳҳо ҷои зисту зиндагии морҳо дигаргун ва танг шудааст, ки ин бешубҳа, ба камшавию нестшавии намудҳои зиёди морҳо оварда расонидааст.

Морҳои кубро, гурза, афӣ ва ғайра хеле камшумор шудаанд, онҳо ва якҷанд намуди калтакалосҳоро ба «Китоби Сурхи РСФСР Тоҷикистон» пешниҳод кардаем. Онҳо ба муҳофизати доимии одам эҳтиёҷ доранд.

4

Барои ҳамин ҳам Совети Вазирони РСФСР Тоҷикистон бо қарори махсуси худ (аз 12. 04. 1968, № 182 — Р) доштан ва куштани морҳои заҳрдорро манъ кардааст.

Вақти он расидааст, ки дар бораи морҳои республика ҳамачониба ғамхорӣ карда шавад. Мо бояд дар мактаб, байни калонсолону туристҳои сершумор ба воситаи матбуот дар бораи аҳамияти морҳо фаъолона тарғиботу ташвиқот барем.

Ҳаминро қайд кардан лозим, ки морҳои заҳрдори Тоҷикистон худ аз худ одамро намегазанд. Ғайр аз он, ки морҳои заҳрдор (кубро, гурза, афӣ ва сипарсар) бо газидани худ одамро бо тезӣ ҳалок намекунанд. Лекин барои пешгирӣ кардани оқибати заҳр, албатта, муолиҷа зарур аст. Барои бар зидди таъсири заҳри мор мубориза бурдан, зардоби махсус (сыворотка) тайёр карда мешавад, ки вай дар ҳамаи касалхонаю пунктҳои тиббӣ бояд мавҷуд бошад.

Барои муолиҷаи шахси моргазида сари вақт ёрӣ расондан

аҳамияти калон дорад. Аввалро аз ҷои газидан мор боқимондан захира бо маҳлули баланди манганати калий шустан лозим. Баъд ба моргазидан ҷойи талх ё қаҳва нӯшонда, баданашро гарм нигоҳ доштан фоида дорад. Пас аз ин ӯро фавран ба пункти тиббии наздиктарин бурдан зарур, то ки духтурон ба ӯ зардоби зидди захрӣ мор гузаронанд.

Дар бораи хазандагони Тоҷикистон, аз ҷумла морҳо, олимони маъруф С. И. Чернов, О. П. Богданов, С. А. Саид-Алиев ва дигарон асару мақолаҳои зиёде навиштаанд. Вале асарҳои онҳо ҳоло камбӯфт шуда мондаанд, онҳоро на дар ҳар китобхона ёфтан мумкин аст.

Мо дар назди худ мақсад гузоштем, ки маълумоти дар бораи морҳои республика мавҷудбударо ҷамъбаст намуда, онро бо мушоҳидаҳои бисёрсолаи худ пурра карда, ба хонандагони тоҷик дастуруламале пешкаш намоем. Дар дастуруламали мо мухтасар нишонаҳои асосии ҳар як намуди мор бо расмаш оварда шудааст, то ки хонандагон бо осонӣ намуди морҳоро муайян карда тавонанд. Пас аз он маълумот дар бораи тарзи зиндагии морҳо, рафтори онҳо, сабабҳои камшавии бисёр намудҳои онҳо дар хоки республика, ки дар солҳои охир бисёр дида мешавад, ҷой дода шудааст.

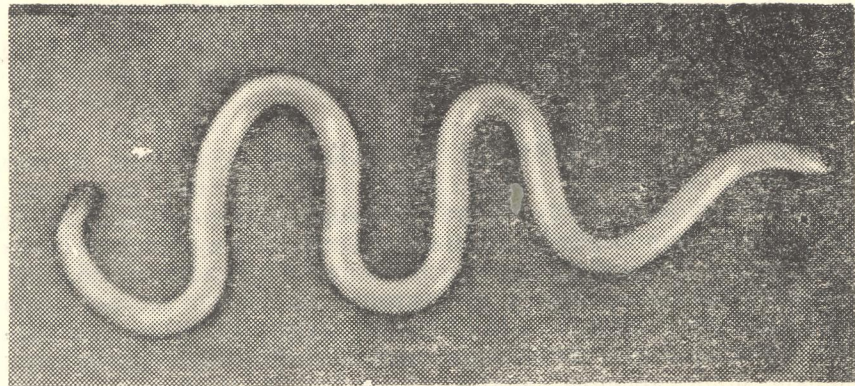
МОРҲОИ БЕЗАҲР

Дар Иттифоқи Советӣ 58 намуди морҳо мавҷуд аст, ки зиёда аз 50% онҳо дар Осиёи Миёна паҳн шудаанд. Аз ҷумла, дар Туркменистон — 28 намуд, дар Қазоқистону Ўзбекистон — 18, дар Тоҷикистон — 15 ва дар Қирғизистон — 12 намуди морҳо дучор меоянд. Аз 47 намуди морҳои беаҳре, ки дар СССР паҳн шудаанд, 11 намудашон дар Тоҷикистон волеҳӯранд. Кӯрмор, мори фишор, мори сарсиёҳои ҳиндустонӣ (бойга) ва мори гургандони ало ба қатори морҳои нодирӣ республика мебароянд. Мори обӣ, чипори ало, чипори сурхрах, чипори ранга, чипори холдор, чипори нақшин ва тирмор то солҳои 1965 — 1970 дар шимол ва ҷанубу ғарби республика бисёр волеҳӯрданд. Солҳои охир дар натиҷаи ҳаматарафаи васеъ аз худ намудани заминҳои бекорхобидаи дашту биёбонҳо, адирҳо, доманакӯҳҳо, баландкӯҳҳо ва дар натиҷаи таъсири сабабҳои гуногун микдори морҳои номбаршуда хеле кам шудаанд. Агар мо ҳозир дар ҳаққи онҳо ғамхорӣ накунем, эҳтимол дорад, ки дар 10 — 15 соли наздик шумораи бисёрии морҳо ба тезӣ кам шуда, яқинд намуди онҳо аз хоки республика нест шаванд.

Морҳо аз рӯи дарознашон ба се гурӯҳ тақсим мешаванд: морҳои хурд (аз 30 то 45 см), миёна (аз 46 то 120 см) ва калон (зиёда аз 120 см.).

КЎРМОР — *TYPHLOPS VERMICULARIS* VER

Кўрмор ҳацман он қадар калон набуда, бо сохти тан ва ранги пўшташ ба кирми калони лойхўрак монандӣ дорад (расми 1). Да-

Расми 1. Кўрмор

розии тани кўрмор то 30 — 35 см ва вазнаш то 10 г мерасад. Думи ин мор хеле кўтоҳ (ғафсии думаш тақрибан баробари ғафсии танаш ва сараш аст) мебошад. Дар охири дум пўлакчаи нўгтез дида мешавад, ки вай барои дар зери замин зиндагонӣ кардан ва барои лона кофтан роли калон мебозад. Чашмони кўрмор ба мисли ду нуқтаи сиёҳ дар зери пўсти сар аз ду паҳлӯ ҷойгир шудаанд (барои ҳамин ҳам онро кўрмор меноманд), ранги тахта-пушташ ба ранги сурх ё чигарӣ монанд буда, қисми поёнии танаш гулобитоб мебошад. Тани кўрмор бо пўлакчаҳои суфта пўшида шудааст ва дар офтоб ба оиначаҳо монандӣ дорад. Ба назар сару думаш монанд метобад. Дар натиҷаи зиндагонии зеризаминии худ кўрмор шаклан ба кирми лойхўрак монанд шуда,

чашмони равшани худро қариб гум кардааст. Пўшташ гуногунранг нест. Пўлакчаҳои суфта барои дар зери замин ё зери сангу танайи кундаю решаи растаниҳо ҳаракат кардан мадад мерасонанд. Кўрмор ҳангоми ба даст гирифтани барои ҳарчи тезтар озод намудани худ кўшиш мекунад ва аз баданаш барои муҳофизати худ бӯи нохуше мебарорад, ки ба димоғи одами онро дастгирифта тез мерасад. Ин яке аз хислатҳои худмуҳофизатии кўрмор буда, натиҷаи кори ғадудҳои махсуси зерипўст мебошад.

Авлоди кўрмор қариб 170 намуд дошта, дар минтақаи тропикӣ васе паҳн шудааст. Кўрмори номбаршуда бошад, дар республикаҳои Осиёи Миёна, Кавказ ва Тоҷистон дучор мешаванд. Ғайр аз ин кўрмор дар Афғонистону Покистон низ ёфт шудааст.

Кўрмор яке аз намудҳои нисбатан васеъ паҳншудаи морҳо дар республикаи мо мебошад. Ин мор дар ҳамвориҳои водихои дарёёю доманакӯҳҳо ва нишебии кӯҳҳои Хисор, Қаротегин, Вахш, Рангинтово, Қаратов волеҳӯрад ва дар хоктеппаҳо, дар лаб-лаби роҳҳо, дар зери сангтӯдаҳо, дар зери кундаи дарахтони пӯсида, деворҳои кӯҳнаи похсагӣ, дар зери баргҳои пӯсидаи дарахтони боғу полизҳо зиндагӣ мекунад.

Кўрмор аз хоби зимистона моҳҳои март — апрел бедор мешавад ва одатан пагоҳӣ, бегоҳирӯзӣ ё шабона ба шикор мебарояд. Рӯзона бошад, дар зери хок, тӯдасангҳо, дар сӯроҳҳои замин, дар таги растаниҳои пӯсида ва ҳатто дар полизҳо дар зери тарбузу харбуза руст мешавад. Маълум аст, ки кўрмор ба гармии бисёр ва равшани тобовар нест ва дар офтобруйи тобистон вай дар муддати 10 — 15 дақиқа ҳалок мешавад.

Кўрмор дар табиати республикаи мо намуди камшумори нодир мебошад. Мушоҳидаҳои бисёрсолаи мо нишон медиҳад, ки солҳои пеш (1956 — 1958) шумораи кўрмор дар хоктеппаҳои атрофи кишлоқҳои Мўминобод, Хўҷамаъмин, Олимтой, Даҳанакӣ ва нишебҳои қаторкӯҳи Хисор (дар баландии 1100 — 1300 м аз сатҳи баҳр) зиёд буданд. Мисол дар тӯли 9 — 10 км дар давоми 5 — 6 соати кофтуков 2 — 4 кўрморро дидан мумкин буд.

Солҳои охир миқдори кўрмор хеле кам шудааст. Дар тӯли 20 — 30 км, дар 3 — 4 рӯзи кофтуков танҳо як ё ду фарди ин мор ба назар мерасад халос. Барои ҳамин олимони республика кўрморро ба Китоби Сурхи РСС Тоҷикистон дохил кардаанд.

Бордоршавии кўрмор баҳорон (моҳи март — апрель) сар мешавад. Дар аввалҳои тобистон модинаи кўрмор 3 — 8 дона тухм мегузорад, ки аз онҳо тақрибан баъд аз як моҳ кўрморча мебарояд ва мустақилона зиндагонӣ мекунад.

Дар давоми нимаи дуҷуми моҳи сентябрь ва октябр кўрмор чойҳои пинҳонӣ интиҳоб карда, ба хоби зимистона меравад.

Хӯроки асосии кўрмор намудҳои гуногуни мўрчаҳо, тухм ва кирминаи онҳо мебошад, ки онро дошта бутун фуру мебарад.

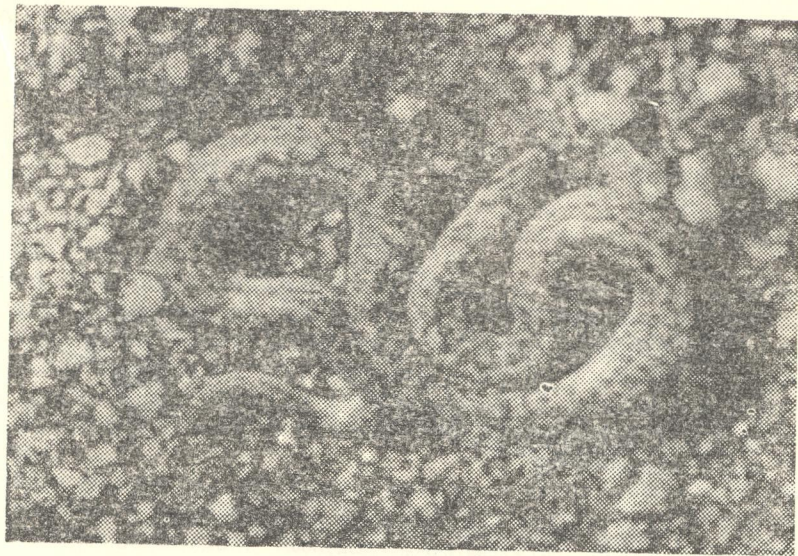
Тарзи пўст партофтани кўрмор наз ачиб аст. Пўстпартоии кўрмор мисли дигар морҳо аз қисми сар не, балки аз дум сар мешавад ва қабати берунаи пўст ба шакли найча канда-канда шуда, аз тан ҷудо шуда меафтад. Ҳар як пўстпартоӣ барои мор имконият медиҳад, ки то пўстпартоии оянда ҳаҷман калон шавад ва инкишоф ёбад. Ҳар як кўрмори болиғ соле 2 — 3 маротиба пўст мепартояд.

Душмани кўрмор дар табиат рӯбоҳ мебошад. Дар меъдаи он якҷанд маротиба боқимондаи ин мор мушоҳида карда шудааст.

МОРИ ФИШОР— ERYX TATARICUS (LICHT)

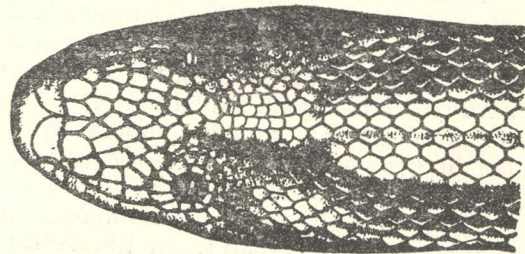
Авлоди мори фишор 9 намуд дорад. Намуди — *Eryx tataricus* бо 3 зернамуди худ дар Тоҷикистон паҳн шудааст.

Ин намуди мор на он қадар калон, нисбатан ғафс буда, дарозии аз 45 то 80 — 90 см, баъзан то 1 м мерасад. Вазни мори хурд то 60 г ва мори болиғ бошад (расми 2) то 1 кг мешавад. Бадани ин мор сермушак ва бақувват аст. Ин мор сари кўтоҳи пачақшуда дорад, ҷудони сару гарданаш намоён нест, думаш кўтоҳи ғафс мебошад. Сари мор бо пўлакчаҳои хурди бисёр-кунча ва аз пасаш бо пўлакчаҳои майдаи тақрибан якхела пў-

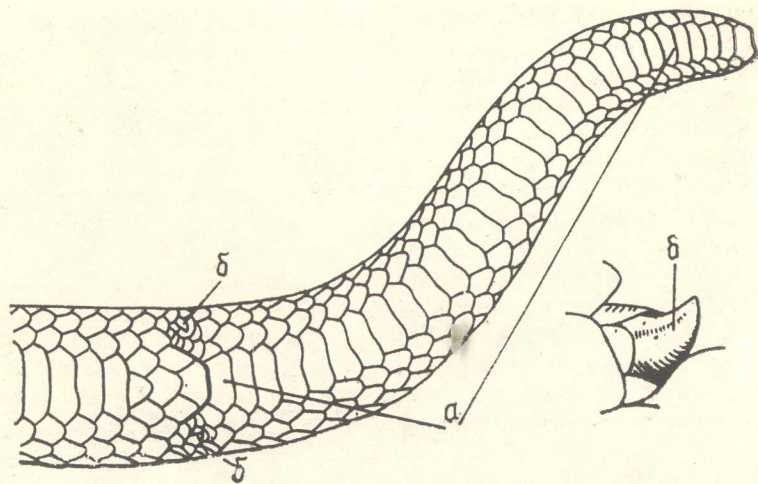

Расми 2. Мори фишор

шида шудааст. Чашмони мор дар паҳлӯи сар воқеъ гашта, каме ба боло нигаронида шудаанд (расми 3). Дар паҳлӯи сӯроҳии

Расми 3. Сохти сари мори фишор

Расми 4. Боқимондан пойҳои ақиб мори фишор:
а) қисми ақиб танай мор
б) боқимондан пой ақибаш

мақъад рудимент (боқимонда)-и нохунмонанди пой ақиб дида мешавад (расми 4).

Ба сабаби мавҷуд будани ҳамин нишона, яъне боқимондан пой ақиб, мори фишор ба оилаи қалбакпойҳо (Bojidae) дохил мешавад. Гавҳараки чашми онҳо шакли амудӣ (вертикалӣ)-ро дорад. Пӯсти мор бо рангҳои гуногуни нуктачӣ пӯшида шудааст. Тахтапушту паҳлӯяш зарди сиёҳчатоб буда, бо нуктаҳои чигарии сиёҳчатоб ё моил ба сиёҳ пӯшида шудааст. Қисми шикамаш бошад, нуктаҳои сиёҳи сурхчатоб дорад ва бо пӯлакчаҳои арзӣ (кӯндаланг) пӯшида шудааст.

Мори фишор дар дашту биёбон, доманакӯҳҳо ва кӯҳҳо то баландиаш 1800 — 2000 м дар қисмҳои шимолий, ҷанубӣ ва марказии Тоҷикистон паҳн шудаанд. Ҷойҳои хоси зиндагонии мори фи-

шор регзорҳои сохили дарёҳои Қофарниҳон, Сир, Зарафшон ва Вахш, хоктеппаҳои гирду атрофи Ўротеппа, Данғара, райони Ленинград, хоктеппаҳои водии Ҳисор, Ёвон, ҷойҳои серхоки доманакӯҳҳои ҷануби Тоҷикистон (Қаратов, Рангинтов) мебошанд.

Ғайр аз Тоҷикистон мори фишор дар Қазоқистон, Қирғизистон, Ўзбекистон ва Туркменистон паҳн шудааст. Берун аз сарҳади Иттифоқи Советӣ бошад, дар Муғулистон, қисми ғарбии Хитой, Эрон, Афғонистон, қисми шарқии Покистон ва дар қисми шимолию-ғарбии Ҳиндустон вомехӯрад.

Ҷои зисти мори фишор кафидаҳои замин, зери бутта, лонаҳои хояндагон, зери рег ва сангтӯдаҳо, харгуна сӯрохиҳо ва ғорҳои табиӣ мебошад. Хамин тавр ҷойҳоро барои гузаронидани хоби зимистони худ ҳам интихоб мекунад. Хоби зимистонии мори фишор дар моҳи сентябр сар мешавад ва моҳи апрели соли оянда аз хоб бедор мешавад. Хоби зимистонаро, тоқа-тоқа шуда мегузаронад.

Мори фишор яке аз морҳои микдоран камшудаистодаи республикаи мо ҳисоб мешавад. Қамшавии шумораи онҳо бо сабабҳои гуногун вобастааст. Аз давраҳои қадим ин намуд морро барои муолиҷаи бемориҳои гуногун истифода мебаранд. Табибҳои маҳаллӣ мори фишорро ба ҷои кӯрмор қабул карда, аз баҳор то тирамоҳ онро ҳамчун мори доруворӣ нигоҳ медоранд, малҳам ва ё талқони (хушк карда кӯфтаи мор) аз ин мор тайёр кардари барои муолиҷаи бемории сили устухон (оқма), сили шуш, заҳми меъда, бемории рӯда, чигар ва ғайра истифода мекарданд. Лекин то вақтҳои охир тадқиқотҳои фармакологии ин мор гузаронида нашудааст. Барои ҳамин дар бораи хусусиятҳои дорувории мори фишор мо маълумоти муайян надорем ва ҳислатҳои муолиҷавии ин мор маълум нест.

Дар натиҷа ба ҷои кӯрмори оддӣ умуман намудҳои морҳои дигарро ҳам истифода мебаранд. Аксарияти аҳолии Осиёи Миёна, аз ҷумла «табибҳо» намудҳои морҳои гуногунро намедонанд. Морҳои заҳрдорро аз морҳои безаҳр фарқ намекунанд, кӯрмори ҳақиқиро як умр надидаанд (намешиносанд).

Маълум аст, онҳо ба чои кўрмори ҳақиқӣ — мори фишор, намудҳои мори печон, бахтур (калтакалоси бепой), ҳатто мори захрдори гурзаро ҳам ба бемор меҳўронанд. Дар натиҷа беморҳо баҳравар нашуда, ҳолати онҳо бадтар мешавад ва аксарияти беморон аз бемории худ не, балки аз «муолиҷа»-и табибон ҳалок мешаванд.

«Фсидаи» истеъмоли кардани морро аз мисоли зерин дидан мумкин аст. Беморе дар клиникаи Институти илмию тадқиқотии Гастроэнтерологияи Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон дар давоми як моҳ захми рӯдаи 12 ангиштаи худро муолиҷа карда, сиҳат шуда, ба хона баргаштааст. Холаи ин бемор аз шаҳри Қонибодом бо мақсади касалибинӣ омада, ҳамроҳи худ «кўрмор» меорад ва онро пухта ба бемор меҳўронад. Баъд аз хўрдани мор бемор худро бисёр бад ҳис мекунад ва аз рӯдаи сиҳатшуда хунравӣ сар мешавад ва беморро ба ҳолати вазнин маротибаи дуюм ба клиникаи номбаршуда меоваранд. Духтурҳо маҷбур шудаанд, ки боз дар давоми як моҳи дигар ба ин бемор аз сари нав нигоҳубин кунанд.

Мисоли дигар. Касе соли 1981 аз шаҳри Қарши ба водии Варзоб барои кўрморро харидан омадааст. Ӯ шундааст, ки дар Тоҷикистон кўрмор ном ҷондор будааст, ки барои бемории ҷигар дору мебошад. Бародари шахси қаршигӣ гирифтори бемории ҷигар буда, ҳолаташ бисёр вазнин будааст. Кўрморро надонистани ин шахсро истифода бурда, касони маҳаллӣ мори печони сурхрахро кушта, меҳоянд, ки ба он шахс фурушанд. Яке аз муаллифони ин китоб роҳгузарона дар болои савдо омада, ҷаҳмонд, ки якумаш, дору будани кўрмор ҳақиқӣ гумон аст, дуоҷу маш, ин мори кушташуда аз нуқтаи назари систематикаи ҳайвонҳо на фақат кўрмор нест, балки намуди оилаи дигари морон мебошад.

Баъд аз худ кардани заминҳои бекорҳобида ин навъи морҳо солҳои аввал дар атрофи заминҳои қораи зиндагӣ мекунанд.

Лекин, баъди 10 — 15 сол онҳо барои худ шароити экологӣ наёфта, аз он ҷойҳо тамоман нест мешаванд.

Солҳои охир бо сабабҳои дар боло зикршуда шумораи ин мори аҷибӣ безарар дар территорияи республика низ хеле кам шудааст. Мисол, дар солҳои 1960—1965 дар тӯли 10—15 километри ландшафти водии Вахш ва Бешкент дар давоми 8—10 соати кофтуков аз 3 то 5 фарди мори фишорро дидан мумкин буд. Дар давоми 10—15 соли охир бошад, онҳо хусусан дар водии ҷанубии республика қариб нест шудаанд. Ҳоло бошад, дар масофаи 50—60 км дар зарфи 5—6 рӯзи кофтуков танҳо 1 фарди ин мор ба ҷашм мерасад ҳалок.

Дар 10—12 соли охир дар водии Сирдарё, атрофи Ӯротеп-паю Самарқанду Бухоро мори фишорро кўрмор пиндошта, онҳоро қапида ба беморҳо мефурушанд. Ин ҳолат ба дараҷае расид, ки мори фишор ба «Китоби Сурхи РСС Тоҷикистон» дохил гардид ва қапидани он умуман манъ карда шуд.

Мори фишор дар водии одатан баҳорон рӯзона ва дар кӯҳҳо бошад, фақат рӯзона сайди худро шикор мекунад. Дар фасли тобистон бошад, дар ҷануби республика шом ва саҳар ба шикор мебарояд. Рӯзона бошад, аз нури офтоб худро муҳофизат карда, дар ҷойҳои хилват пинҳон мешавад. Хӯроки асосии мори фишор ҳашароти гуногун, калтакалос, мушҳо, қаламушҳо ва мору паррандаҳои майда мебошанд.

Дар вақти шикор мори фишор охиста-охиста ҳаракат карда, ба назди сайди худ меояд ё ин ки дар ҷое пинҳон шуда, вайро ботезӣ газида, ба бадани сайд мепечад, баъд охиста-охиста онро бугӣ (хафа) карда мекушад ва баъди он ки сайд аз ҳаракат монд, охиста-охиста бутун фуру мебарад.

Дар ҷойҳои регзор бошад, тарзи шикори мори фишор дигар мешавад. Мор худро дар зери рег пинҳон карда, фақат қисми болои сарашро аз рег бароварда сайди худро муҳофизат мекунад. Ин тавр шикори морро мо дар як ҷазираи регзори обамбори Қайроққум муҳофизат кардем, ки дар вақти ба назди мор омадани офтобгардаки даштӣ (як намуди калтакалос) мор як-

бора хез зада, ба атрофи калтакалос печид ва дар давоми тақрибан 25 дақиқа оҳиста-оҳиста онро кушт. Баъд дар бадали қариб 1 соат сайдашро фуру бурд.

Олимон муайян кардаанд, ки мори фишор барои фуру бурдани тўмаҳои хурд 10—15 дақиқа вақт сарф мекунад, лекин офтобгардаки даштӣ, суфитўргай ё чур барин тўмаро дар давоми 30—40 дақиқа фуру мебарад. Мори фишор қобилияти бо осонӣ ба зерӣ рег пинҳон шудан дорад ва метавонад калтакалосҳои дар рег пинҳон шударо низ ёфта хурад. Ин қобилият ба аксарияти хазандагони регзор хос буда, барои муҳофизат намудани худ низ аҳамияти калон дорад.

Мори фишор ба гуруснагӣ хеле тоқатовар аст ва метавонад то як сол бе хӯрок зиндагӣ кунад (Саид-Алиев, 1979). Ин мор бо тезӣ ба шароити сунъӣ мутобиқ мешавад ва аз дасти одам хӯрокро бе ягон тарсу ҳарос мегирад.

Мори фишор зиндазо мебошад. Бордоршавиаш дар моҳҳои апрель—май сурат мегирад ва моҳҳои июль—август аз 6 то 10 морбачаи дарознашон 12—14 сантиметрӣ таваллуд мекунад.

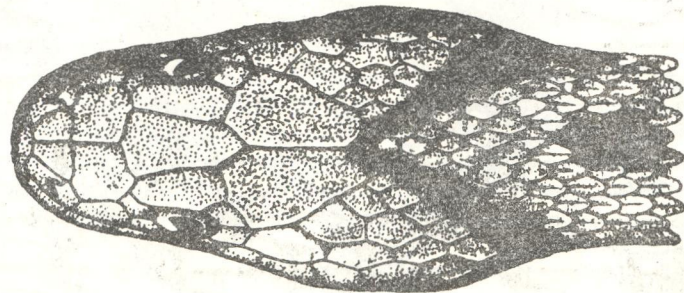
Аз нуқтаи назари эволюционӣ ин мор яке аз намудҳои хоси хазандагони ҷулу биёбон мебошад. Барои ҳамин ҳам ба шароити ҷулу биёбон дар давраи дуру дарозии зиндагонӣ мутобиқ шудааст. Яке аз хислатҳои мутобиқшавии мори фишор зиндазоии ин мор ба шароити аз ҳад зиёд гарм будани ҷои зиндагонииш вобаста аст. Зеро тухмҳои дар зерӣ рег ё замини гарм гузошта ё бо тезӣ хушк мешуд ё ки чанини дар даруни тухм буда ба ҳарорати баланд тоқат накарда набуд мегашт. Барои ҳамин ҳам тухмҳо баъд аз бордор шудан дар организми мор монда ин шароити нофорамро аз сари худ мегузаронанд ва дар шакли морчаҳои қобили ҳаёти мустақилона зоида мешаванд.

Пӯстпартоии мори фишор аз моҳҳои апрель—май то охири август ва аввали сентябр давом мекунад. Ин намуди мор дар тобистон то се маротиба пӯст мепартояд. Дар мавриди пӯстпартоӣ морҳо камҳаракат мешаванд ва бисёртар дар паноҳҷойҳо маскан мегиранд. Душмани ин мор сусмор, кубро, хорпушт,

рӯбоҳ, калхоти даштӣ, уқоби морхӯр, зоғ ва дигар намудҳои паррандагон ва ширхӯрони дарранда мебошанд. Дар замони мо одамҳо ҳам (чи хеле ки дар боло қайд кардем) яке аз душманҳои ҷиддии мори фишор гаштаанд. Барои ҳамин ин морро мо ба «Қитоби Сурхи РСС Тоҷикистон» даровардем. Барои корҳои тадқиқотӣ ин морро фақат бо рухсати Комитети Давлатии оид ба ҷангалпарварии РСС Тоҷикистон қاپидан мумкин аст.

МОРИ ОБӢ — *NATRIX TESSELLATA* (LAUR.)

Мори обӣ нисбатан дароз ва сиёҳтоб мебошад. Дарозии тани он то 100—120 см ва вазнаш то 250 г. мерасад. Мори обӣ сари секунча дорад. Сари мори обӣ аз васеии танаи он қадар зиёд набуда бо он қариб баробар аст. Болои сари мори обӣ бо пулакчаҳои калон пӯшида шудааст (расми 5). Гавҳараки чашми ин мор лўндашакл мебошад. Дар паси сари мори обӣ одатан холи сиёҳи кунҷмонанде дида мешавад, ки қисми тези вай ба сӯи пеши сар нигаронида шудааст. Пулакчаҳои тахтапушт

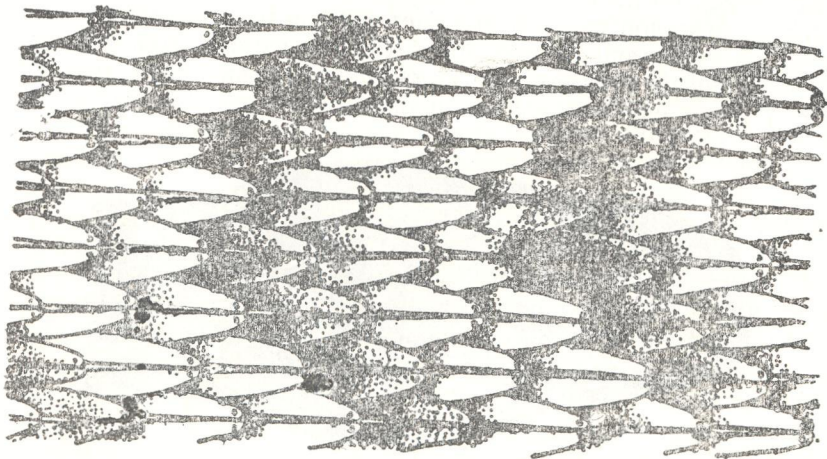

Расми 5. Сохти сари мори обӣ

ва паҳлӯҳои мор қиррачадор мебошад ва ҳар як пулакчаи қисми тахтапушти вай дуто чуқураки апикали (чуқураки болои пулакча) дорад (рами 6). Пулакчаҳои қисми шикамиаш калон ва тасмашакл буда, кӯндаланг ҷойгир шудаанд. Ранги пулакчаҳои шиками наринаи мори обӣ гулобии сурхчатоб буда, шиками модинааш сурхчаи зардчатоб мебошад.

Ин мор ҳам як хислати аҷиб дорад. Дар вақти ба даст гирифтани аз зери пӯсти вай як бӯи бад мебарояд, ки баъди ба бинӣ расидани он одам худахро бисёр бад ҳис мекунад. Эҳтимол дорад, ки ин хусусияти мори обӣ яке аз роҳҳои худмуҳофизат бошад. Ин хислат морро аз душманҳои вай (рӯбох, гурба, шағол ва ғайра) муҳофизат мекунад.

Ҷойҳои зисти мори обӣ қамишзорҳои (найзазорҳои) соҳили дарёҳои сершумор кӯлҳо, чашмаҳо, шолзор, алафзори назди об мебошад. Дар ҷойҳои гуногун: дар байни сангҳо, зери решаю кундаи танаи дарахт ва буттаҳои лаби об ва ҳатто

Расми 6. Пулакчаҳои хоси мори обӣ

дар лонаҳои хояндагони гуногун худро аз душман пинҳон медоранд. Ин мор барои хоби зимистонаи худ ҷойҳои хилвату оромии обнорасро интихоб мекунад.

Дар Тоҷикистон мори обӣ яке аз намуди васеъ паҳншуда ба ҳисоб меравад ва дар соҳили дарёҳои хурду калон, кӯлҳо, обанборҳои сунъиву чашмасорони сершумори ноҳияҳои шимолӣ, ҷанубу ғарбӣ ва марказии республика ва кӯҳсори Бадахшони Кӯҳӣ вомерӯад. Лекин дар Помир ин намуди мор дучор наомадааст.

Дар Помир кӯлу дарёҳою чашмаҳои гуногун бисёр бошад ҳам, хусусияти экологии ин ҷой барои зиндагонии мор имконият намерасад. Аз ҳама ҷои пасти Помир 3600 м аз сатҳи баҳр баланд аст, барои ҳамин ҳам дар ин ҷой ҳарорати шабонаю рӯзона фарқи калон дорад. Ин шароит барои зиндагонии ҳайвонҳои ҳарорати баданашон тағйирёбанда мусоид нест.

Дар водии Вахш, Қофарниҳон, Сирдарё, Зарафшон, Оби Хингов хеле зиёд вомерӯад. Мори обӣ дар ин ҷойҳо на фақат дар соҳилҳои дарёҳо, балки дар шохобчаҳои онҳо зиндагонӣ мекунад. Онҳоро дар баландии 2200—2300 м аз сатҳи баҳр низ дучор омадан мумкин. (Масалан, дар сарғаҳи дарёҳои Кабудтов, Мӯксу, дар атрофи Ҳонту Чиргатол).

Дар қаторкӯҳҳои Ҳисору Зарафшон мори обӣ дар наздикии дарёҷаҳо ва кӯлҳои хурду калон вомерӯад. Мори обиро дар атрофи Кӯли Қалон, Марғзор ва Искандаркӯл дидан мумкин аст.

Яке аз ҷойҳои муқаррарии мори обӣ Чилучорчашмаи Бешкент мебошад. Мори обӣ рӯзона дар зери оби чашма пинҳон мешавад. Вай ширмоҳию зағорамоҳихоро шикор мекунад. Дар вақти наздик омадани моҳи мор якбора хез зада, моҳиро ба даҳони худ гирифта сарашро аз об ба берун бароварда, ба хушкӣ мебарояд ва баъд моҳиро фуру мебарад. Агар шикори мор бо тезӣ барор нагирад, вай нӯги сарашро аз об бароварда шушояшро бо ҳавои тоза пур карда, боз ба зери об фаромада шикори худро давом медиҳад.

Дар Осиёи Миёна чашмаҳои моҳидор бисёр буда, дар ат-

рофи онҳо мори обиро дучор омадан мумкин аст. Ҳаминро қайд кардан лозим аст, ки ин мор аз соҳили обанборҳои сунъию табиӣ фақат дар масофаи 100—200 м дучор мешаваду дар ҷўлу биёбону ҷойҳои беоб бошад, вонамехӯрад.

Дар натиҷаи азхуд кардани заминҳои бекорхобида ва обёрӣ шудани онҳо барои зиндагонии мори обӣ шароити мусонд пайдо мешавад. Мисол, дар натиҷаи аз худ кардани заминҳои бекорхобидаи водии Ёвон ва пайдо шудани ҷўйборҳои обпартовӣ шумораи мори обӣ, ки пеш дар ин ҷой вонамехӯрд, бо тей бисёр гардид. Ин ҳодисаро мо дар водии дарёҳои Сиру За-рафшон Вахшу Қофарниҳон мушоҳида мекунем.

Дар заминҳои бекорхобидаю санглохи атрофи Қуйбышев, Қўрғонтеппа, Чубек, Қайроққум ва Панҷакент солҳои охир хоҷагиҳои моҳипарварӣ ташкил карда шуд, ки атрофи ин ҳавзҳо ҷойҳои зиндагонии мори обӣ гардид.

Дар натиҷа на фақат шумораи мор бисёр шуд, балки барои якчанд хоҷагиҳои моҳипарварӣ ин мор ҳамчун як омили зараркунанда гардид.

Мори обӣ дар водиҳо аз хоби зимистонии худ дар аввали моҳи март бедор мешавад. Дар кўҳҳо бошад, аз 10—15 то 25—30 рўз дертар аз ҷои зимистонааш мебарояд. Пас аз бедор шудан мор якчанд рўз дар ҷойҳои офтобрӯ гарм мешавад ва баъд ҳаёти фаъолонаи худро сар мекунад.

Бордоршавии мори бой ба вақти аз хоби зимистона бархестанаш ва сатҳи ҷои паҳншавиаш вобаста аст. Агар дар водиҳо афзоиш дар моҳи апрель—май сар шавад, дар кўҳҳо моҳҳои июнь—июль мегузарад. Як мори модинаро 2—3 нарина бордор мекунад. Баъд аз якчанд рўзи бордоршавӣ мори модина аз 7 то 20 дона тухми худро дар зерӣ сангу реша ё дар зерӣ танаи дарахти афтида ё кафидаҳои замин мегузорад. Аз моҳи август сар карда то охири моҳи сентябр морбачаҳо аз тухм мебароянд ва бо ҳаҷми хурду ранги сабзчатоби худ фарқ мекунанд. Ҳам фардҳои болиғ, ҳам морбачаҳо моҳи октябр—ноябр ҷой-

ҳои пинҳониро интихоб карда, ба хоби зимистонаи худ мераванд.

Мори обӣ дар тобистон бештар бегоҳирӯзӣ ба шикор мебарояд. Хўрокаш гўк, қурбоққа, моҳиҳо ва қафлесакҳост. Дар ҷойҳои, ки барои мор хатар надошта бошад, рўзона ҳам шикор мекунад.

Мори обӣ дар тобистон аз 3 то 4 маротиба пўст мебарояд. Пўстпартоии вай дар водиҳо аз охири апрель (дар кўҳистон аз охири май) сар шуда, то моҳҳои августу сентябр давом мекунад.

Мори обӣ дар биоценозҳои гуногуни табиат роли калон мебозад, лекин дар хоҷагиҳои моҳипарварӣ шумораи бисёраш ба хоҷагии моҳипарварӣ зарар меорад.

МОРИ ГУРГДАНДОНИ АЛО — LYCODON STRIATUS (SHAW)

Мори ало дароз набуда, то 45 см, думаш то 3—5 см мерасад (расми 7). Вазни мор дар тобистон то 80 г аст. Сари мор назар ба танаш ғафстар набуда, сару тани ин мор баробар аст. Мори ало фуки гирди кунд дорад, гавҳараки чашмаш эллипсшакли амудӣ (вертикалӣ) мебошад, тахтапушташ сиёҳчатоб ё ки сиёҳи ҷигарӣ буда, рахҳои сафедчатоб дорад. Дар думаш рахҳои сафед бисёртар аст. Паҳлуҳои мори алоро рахҳои сафедчатоб оро додаанд. Шиками мори ало сафед ё зарди якранг аст.

Микдори дандонҳои пеши мори ало гуногун буда, ҷоғҳои болову поён аксаран аз 3—7 тоғи дандон доранд. Дандонҳои мори ало аз пеш ба охир калон шуда мераванд, дандонҳои ақиб бошанд, дандонҳои ашки гургро ба хотир меоранд. Гургдандонгуфтани мори ало низ аз ҳамин аст.

Дар республикаҳои Осиёи Миёна, аз ҷумла, дар Тоҷикистон

Расми 7. Мори гургдандони ало

зернамуди дурангаи мор — *Lycodon striatus bicolor* — NIK.) дучор меояд. Паҳншавии мори алои гургдандон дар Тоҷикистон ханӯз аниқ нашудааст. Мори ало дар водии Ҳисору қаторкӯҳи Ҳисор (дараи Варзоб), дар водии Вахш (районҳои Панҷу Қабодиён) ва дар водии Кӯлоб (районҳои Данғара, дар кӯхдоманҳои Қаротоғи тобеи райони Фархор), дар соҳили рости даръёи Қофарниҳон, дар мамнӯъгоҳи «Бешаи палангон» вомерӯрад. Онро инчунин дар ҷануби Ўзбекистону Туркманистон вохӯрдан мумкин. Мувофиқи маълумотҳо мори ало дар харита, дар қисми шимол, шимолу шарқи Эрон, Афғонистон ва қисмати шимолу ғарби Покистон вомерӯрад.

Макони мори ало бешазору алафзорҳои соҳили даръё, кӯлу байни сангтӯдаҳо, хоктеппа ва кӯхдоманҳо, ҷангалҳои кӯҳӣ мебошад. Дар Ҳиндустон ва Шри Ланка мори гургдандон дар ҷойҳои аҳолинишин ҳам зиндагӣ мекунад. Дар Осиёи Миёна онҳоро дар баландии 1800—2000 м низ вохӯрдан мумкин.

Мори ало нодир аст. То алҳол доир ба тарзи зиндагии мори ало дар Осиёи Миёна, аз ҷумла Тоҷикистон тадқиқоти мукамале нест. Онро даръёфт кардан мумкин аст. Дар масофаи 50—60 километр, баъди кофтукови 5—6 рӯза танҳо як ё ду то аз он пайдо мегардад.

Мори гургдандон аз хоби зимистонӣ аввалҳои моҳи апрель бедор мешавад. Саҳар, шабона ва бегоҳирӯзӣ шикор мекунад. Барои ҳамин омӯхтани экологияи ин мор мураккаб аст. Хӯроки он калтакалосҳо (луччашмакҳо) ва калпесакҳои майда мебошанд. Рӯзона дар тарқишҳои замин, зери санг ва ғайра пинҳон мешавад.

Бордоршавиаш охирҳои моҳи апрель сар мешавад. Моҳи июнь модинаи мор то 5 тухм мегузорад.

Мори алои гургдандон яке аз намудҳои камшумор буда, ба муҳофизати доимӣ мӯҳтоҷ аст.

МОРИ ЧИПОРИ АЛО — *COLUBER KARELINI BRANDT*

Мори чипори ало на он қадар калони хушсурат мебошад. Дарозинаш то 65—86 см, вазнаш то 100 г мешавад (расми 8). Аз гардан ҷудошавии қисми сар нағз намоён нест. Фуки борик дорад. Гавҳараки чашмаш доирашакл мебошад. Пулакчаҳои баданаш суфта буда, қиррача (қабурғача) надоранд. Ҳар як пулакча дуто чуқураки апиқалӣ дорад. Болои тахтапушташ хокистарранг буда, тобиши зардча ё чигарранг медиҳад. Дар тахтапушташ раҳи якқаторан арзии сиёҳ ва ё сиёҳчатоб, ҷой

Расми 8. Мори чипори ало

гирифтааст. Дар охири танаш миқдори ин рахҳо кам шуда, дар қисми думи баъзе фардҳо мавҷуд нест. Дар ду паҳлӯи танаш дар байни рахҳои арзӣ як қатор доғҳои сиёҳ ҷой гирифтааст.

Аз рӯи маълумотҳо ин намуди мор дар ҳамвориҳои шимолӣ ва ҷанубу ғарбии Тоҷикистон паҳн шудааст.

Олимон мори чипори алоро дар водии Сирдарё, атрофи Ленинобод, Ўротеппа ва дар водии Вахш Кофарниҳону Ҳисор, дар ҷануби Тоҷикистон мушоҳида кардаанд. Ҷойҳои паҳншавии ин мор дар баландии 800—1200 м воқеанд. Мори чипори ало дар Афғонистон, Балучистон ва қисми шарқии Эрон паҳн шудааст.

Мори чипори ало дар регзорҳо, регтеппаҳо ва шӯрзаминҳое, ки растаниҳои эфемерӣ (алафҳои хурдӣ яқсола) ва янток, саксаул, мимоза мерӯянд, воқеъ аст. Ин мор дар сӯрохиҳо, холигиҳои байни сангҳо, ғорҳо ва дар лонаҳои ҳояндагон аз душман ва аз ҳарорати баланди рӯз пинҳон мешавад. Дар ҳамин ҷойҳо ҳоби зимистонаи худро ҳам мегузаронад.

Мори чипори ало дар Тоҷикистон яке аз морҳои камёфт аст. Солҳои охир дар натиҷаи васеъ аз худ намудани дашту биёбонҳо мори чипори ало чун дигар намудҳои морҳою калтакалосҳо, миқдоран хеле кам шудаанд. Агар солҳои 1958—1959 дар дашту биёбонҳои ҷанубу — ғарбии республика дар тӯли 7—10 км дар давоми 5—6 соати кофтуков аз 1 то 3 фарди ин морро меида бошем, дар солҳои охир (1970—1980) бошад, дар

тӯли 50—60 км дар давоми 5—6 рӯзи кофтуков танҳо якто ё дуто фарди онро мебинему халос.

Мори чипори ало аввалҳои моҳи март, дар ҷануб бошад, охири моҳи февраль аз ҳоби зимистонаи худ бедор мешавад. Якчанд рӯз баъд аз бедор шудан дар ҷойҳои офтобрӯй рӯзона хоб мекунад, шабона бошад, дар лонаҳои ҳояндагон пинҳон мешавад. Дар давоми моҳҳои март, апрель ва нимаи якуми май ба шикор фақат рӯзона, вақте ки ҳарорати ҳаво 17—20°C шуд, мебарояд. Лекин аз нимаи дуоми май, моҳи июнь, июль, август бошад, ба шикор фақат шому сахар мебарояд, чунки дар ин моҳҳо ҳарорат бисёр баланд шуда, аз гармӣ мори чипори ало тоқат карда наметавонад ва рӯзона дар паноҳгоҳҳо пинҳон мешавад.

Мори чипори ало охири октябр, баъзан солҳо миёнаҳои моҳи ноябр ҷойҳои хилвату бехатарро интихоб карда, ба ҳоби зимистона меравад. Алоҳида шуда хоб мекунад, баъзан ҳамроҳи мори обӣ ҳам хоб карданиш мумкин аст.

Ҳӯроки ин мор аз калтакалосҳои гуногун, морҳои фишору ҳашаротҳои калон ва намудҳои хурди ҳояндагон иборат аст. Вай тӯмаи худро бо тезӣ дошта яклуфт фуру медахад.

Бордоршавӣ моҳи апрель — май мегузарад ва дар давоми моҳҳои июнь—июль модинаҳо аз 4 то 6 тухмро дар кафидаҳои замин, зери рег ё сангу кулӯҳҳо мегузоранд ва моҳҳои август—сентябр аз тухм морбача мебарояд. Дарозии морбача то вақти ҳоби зимистона ба 220—250 мм расида, вазнашон ба 300—500 мг мерасад.

Пӯстпартоиаш аввалҳои моҳи май сар мешавад ва то охири август давом мекунад. Дар тобистон 2—3 маротиба пӯсти худро иваз мекунад.

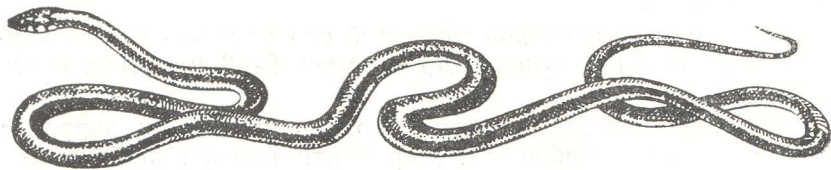
Душмани ин мор хорпушт, рӯбох, паррандагонӣ дарранда ва морҳои калон мебошанд. Дар вақти шикори шабонашон одатан ба роҳҳо мебарояд ва баъзан дар зери чархи мошинҳо нобуд мешаванд.

МОРИ ЧИПОРИ СУРХРАХ — COLUBER RHODORHACHIS (LAN)

Мори чипори сурхрах он қадар калон набуда, думи дарози борик дорад. Дарозии танаш то 100 см, думаш 2,2—3,0 см, вазнаш то 100 г мешавад (расми 9). Сараш бо танаш баробар буда, аз гардан ҷудошавии сар нағз намоён нест. Фуки борик дорад. Пулакчаҳои тахтапушти танаш суфта буда, қиррача надоранд. Дар ҳар як пулакчаи тахтапушт дуто чуқураки апиқалӣ дида мешавад. Ранги тахтапушти мор хокистарӣ ва хокистарии сурхчатоб мешавад. Дар болои тахтапушти баъзе намуди ин мор аз сар то охири дум раҳи тасмашакли сурхчаранг дида мешавад. Аз ҳамин сабаб ин морро — мори чипори сурхрах номидаанд.

Дар Тоҷикистон ин намуди мор дар қаторкӯҳҳои Зарафшон (дар атрофи қишлоқи Артуч, дар баландии 1750 м), Туркистон (дар атрофи қишлоқи Даштибед, Мастҷоҳ ва Ҳочаидӯғ, дар баландии 900—2100 м ва дар арчазори Оқтанги-Сой дар баландии 2400 м), Хисор (дар атрофи қишлоқи Хонаҳои Кӯҳӣ, дар соҳили дарёҳои Варзоб, Кондара, Сардаи Миёна ва Сарбо, дар мамнӯғҳои Ромит, дар баландии 1800—2000 м), Дарвоз (дар атрофи қишлоқи Йоғет, дар соҳили дарёи Хумбоб) ва дар доманакӯҳҳои Қаратоғ (тобей райони Фархор, дар баландии 1100—1200 м) ёфт шудааст.

Аз рӯи маълумоти мавҷуда ба ҳулосае омадан мумкин

Расми 9. Мори чипори сурхрах

аст, ки ҷои зисту зиндагонии мори чипори сурхрах бо ландшафти доманакӯҳҳо ва кӯхистон вобаста будааст. Онҳо дар санглоҳҳои дараҳои доманакӯҳ, ки бо дарахтони pista, бодом, ангури кӯҳӣ ва растаниҳои эфемерӣ пӯшида шудаанд, волеҳӯранд. Дар кӯхистон бошад, дар арчазорҳо, дар ҷойҳои аҳолинишин, дар байни сангтӯдаҳо, дар ҷариҳо, дар зерҳои хонаҳои кӯҳнаро вайроншуда ва дар лонаҳои хояндагонии гуногун зиндагӣ мекунад ва дар ин ҷойҳо худро аз душман ва таъсири дигар шароити номусоиди табиӣ пинҳон мекунад.

Мори чипори сурхрах нисбат ба морҳои дигар бештар дучор мегардад. Дар тӯли 10—15 км дар муддати 5—6 соати кофтуков як ё ду фарди ин морро дидан мумкин аст.

Мори сурхрах охириҳои моҳи март аз холи зимистонӣ бедор шуда, то моҳи сентябр ҳаёти фаъолро мегузаронад. Моҳҳои баҳор рӯзона фаъол буда, моҳҳои тобистон бошад, бисёртар сахарӣ ва бегоҳирӯз ба шикор мебарояд.

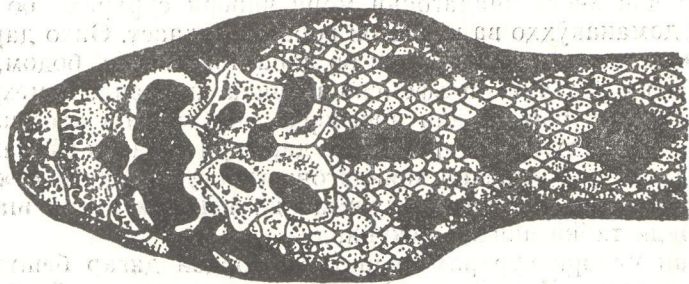
Ҳӯроки мори сурхраҳи болиғ калтакалосу калпесак, хояндагон, паррандагонӣ майда (ҳаҷман ба муши хонагӣ ва ба гунҷишкҳо баробар) буда, ҳӯроки морчаи аз тухм баромада ҳашаротҳои гуногун мебошад.

Бордоршавии мори сурхрах аз моҳи май сар мешавад. Модинаҳои ин мор дар нимаи дуоми июн ва аввалҳои моҳи июль аз 3 то 9 тухм мегузаранд. Душманаш паррандагону ширхӯрҳои дарранда мебошанд.

Пӯстпартоии ин мор аз моҳи май то миёнаи август давом мекунад. Дар ин муддат 2—3 маротиба пӯсти худро иваз мекунад.

МОРИ ЧИПОРИ РАНГА — COLUBER RAVERGIERI MENER

Мори чипори ранга на он қадар калону нисбатан ғафс мебошад. Дарозии ӯ то 100—110 см, вазнаш 150—170 г мешавад. Ғафсии сар ба танаш баробар аст. Нӯги фукаш кунди доира-

Расми 10. Қисми сари мори чипори ранга

шакл мебошад. Пулакчаҳои тахтапушташ қиррачаи на он қадар нағз намоён дорад. Дар ҳар як пулакча дуто чукураки апиқалӣ дида мешавад. Тахтапушташ сиёхтоби хокистарранг буда, тобиши сиёх ё чигарӣ дорад. Дар пушташ як қатор рангҳои сиёхтоби доғмонанд ва ё тасмашакли арзӣ ҷой гирифтааст. Баъзан рангҳои доғмонанд ва тасмашакли арзӣ бо ҳамдигар якҷоя шуда, рахҳои қачукилеб्रो ташкил медиҳанд. Ду қатор рангҳои доғмонанд дар паҳлӯи танааш ҷой гирифтаанд, дар қисми болои дум се қатор ранги сиёҳи тасмашакл дорад, ки давоми рангҳои доғмонанди тахтапушт ҳисоб мешавад. Дар қисми болои сар рангҳои доғмонанд ва рахҳои сафедранг ҷой гирифтааст, ки баъзан бо ҳам якҷоя шуда, ҳарфи М-ро ба хотир меорад. (Расми 10). Шикамаш хокистарранги сафедтоб ва ё бунафшранг буда, баъзан рангҳои доғмонанд ҳам дида мешавад. Қисми сари бисёри ин намуди мор сиёҳча мебошад.

Берун аз сарҳади СССР ин мор дар Миср, Исроил, Сурия, Ӯрдун, Ироқ ва Эрон васеъ паҳн шудааст. Дар Иттифоки Советӣ — Озарбойҷон, Гурҷистон, Арманистон, Доғистон ва ҳамаи республикаҳои Осиёи Миёна ва Қазоқистон ҷойҳои паҳншавии мори чипори ранга мебошад. Дар Тоҷикистон мори чипори ранга васеъ паҳн шудааст.

Бештари онҳо дар ҳамвории водиҳо, доманакӯҳҳо ва баландкӯҳҳои қисми шимолу ҷануб ва ғарбии республика, инчунин Бадахшони кӯҳӣ зиндагӣ мекунанд.

Хусусияти зуд мутобикшавию экологии мори чипори ранга барои васеъ паҳншавии вай мусоидат мекунад. Гайр аз қисми шимолии мамлакат ва баландкӯҳҳои Кавказу Осиёи Миёна аз ҷумла Помир дар дигар биосенотҳои гуногун низ воমেҳурад. Ин мор дар тамоми ҳудуди республикаи мо дучор меояд.

Мори чипори ранга дар ҷойҳои гуногун зиндагӣ мекунад: дар гирду атрофи заминҳои полизӣ ва боғҳо, заминҳои шудгорнашуда, дар ҷарйҳои соҳили дарьёҳо, каналҳо, бешазорҳои соҳили дарьёҳо ва ғайра. Дар доманакӯҳҳо ва кӯҳҳо бошад, то баландии 2600 м аз сатҳи баҳр паҳн шудааст. Мори чипори ранга — беаҳр буда, бисёртар дар ҷойҳои аҳолинишини водиҳою кӯҳистон воমেҳурад.

Мори чипори ранга дар саросари республика умуман сершумор аст. Вале солҳои охир дар натиҷаи васеъ истифодабарии заминҳои бекорхобидан водӣ ва доманакӯҳҳо ва бо сабаби нобуд кардани ин мор дар ҷойҳои аҳолинишини микдори он хело кам шудааст. Масалан, то солҳои 1960—1965 дар тӯли 10—15 км (барӣ масофа 4—5 км) дар муддати 8—10 соати кофтуков аз 2 то 4 фарди ин морро дидан мумкин буд. Солҳои 1975—1980 бошад, дар тӯли 40—50 км дар муддати 4—5 рӯзи кофтуков як ё ду фарди онро дида тавонистему халос. Барои ҳамаи мо бояд ҳама тарафа ғамхорӣ кунем, ки ин намуди мори чипор ҳам ба қатори морҳои нодир надарояд.

Мори чипори ранга аз ҳоби зимистонӣ аввалҳои моҳи март (дар водиҳо) ва апрель (дар кӯҳистон) меҳезад. Рӯзҳои аввал оромона дар назди паноҳгоҳи худ дар офтоб гарм мешавад ва баъд аз 3—4 рӯз ҳаёти фаъолонро сар мекунад. Баҳор (моҳҳои апрелу май) сайди худро аксар вақт рӯзона ва баъзан бегоҳи-рӯзӣ шикор мекунад. Тобистон бошад, ба шикор бегоҳию шаб мебарояд. Хӯрокаш обҳои калтакалосҳои майда ва калпе-

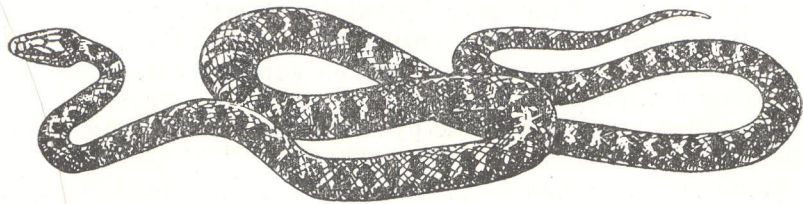
сакҳо, паррандагони майда, чўчаю тухми онҳо, хояндагони майда ва бачаи онҳо мебошад. Дар фасли тобистон бисьёр вақт хашароти гуногунро дошта меҳурад.

Мори чипори ранга бисьёр бадқаҳр мебошад. Дар вақти ба хаяҷон омадан сарашро аз замин бардошта, ба шушхояш ҳавои бисьёроеро кашида фишоси баланд бароварда, душмани худро метарсонад, баъд аз дур шудани вай мор худро пинҳон мекунад. Қобилияти саҳт газидан ҳам дорад, лекин мори беаҳр мебошад.

Бордоршавӣ моҳи май, тухмгузорӣ бошад, моҳҳои июнь — июль мегузарад. Модинаҳои ин мор аз 10 то 16 тухм мегузоранд. Моҳи август—сентябрь аз тухм морбача мебарояд. Пустпартоӣ моҳи апрель сар мешавад ва то моҳи октябрь давом мекунад. Моҳи сентябрь—октябрь ҷойҳои бехатарро интихоб карда, якто-якҳо шуда хоб мераванд. Душмани ин мор паррандагони тезчангол, рӯбоҳ ва хорпушт мебошанд.

МОРИ ЧИПОРИ ХОЛДОР — COLUBER TURIA L.

Мори чипори холдор яке аз морҳои калони беаҳр буда, дарозии танааш то 150 см, думаш 4—5 см, вазнаш то 200 г мебошад (расми 11). Қисми сари мори холдор бо паҳмии худ (нисбат ба тани он) нағз намоён аст. Нӯги фукаш кунди гирдмонанд мебошад. Пулакчаҳои тахтапушташ қиррачаҳои на он қадар нағз намоёнро доранд. Пулакчаҳои паҳлӯи танааш бошад, аксар беқиррача мебошанд. Дар болои ҳар як пулакча дуто чуқураки апиқалӣ дида мешавад. Тахтапушташ хокистарранги баланд ё сиёҳтоби бенур буда, тобиши зард ё бунафш медиҳад. Дар тахтапушташ як қатор доғи ромбшакл ё доғи байзашакли ранги ҷигарӣ ё сиёҳи сурхтоб ҷойгир шудааст, ки он дар мори холдори ҷавон беҳтар намоён мебошад. Қисми шикамии танааш сафедранги бе доғ мебошад.

Расми 11. Мори чипори холдор.

Ин намуд мор дар Шимоли Африка, Фаластин, Ӯрдун, Арабистон, Ироқ, Эрон, Балучистон, Покистон ва дар шимолу ғарби Ҳиндустон паҳн шудааст. Дар мамлақати мо мори холдор дар Осиёи Миёна (Қазоқистони ҷанубӣ, Ўзбекистони ҷанубӣ, Тоҷикистони ҷанубӣ ва Туркманистон) воমেҳурад.

Дар Тоҷикистон, мори холдор дар соҳили дарьёҳои Вахшу Қофарниҳон ва дар шимол — дар соҳили Сирдарёе воমেҳурад. Шумораи ин мор дар ҷойҳои номбаршуда он қадар бисьёр нест.

Мори чипори холдор дар хамворӣ ва доманакӯҳҳои ҷанубу ғарбии республика, байни регзорҳои мамнӯъгоҳи «Бешан палангон», атрофи кишлоқҳои Бешкент ва Айваҷ, районҳои Қумсангир ва Қабодиён, атрофи кишлоқҳои Тошахӯр, Долон, доманакӯҳҳои Бӯритоғ, Боботоғ ва дар қисми шимолии республика (дар атрофи кишлоқи Қоккӯрак ва шаҳри Қайроққум) паҳн шудааст.

Мори холдор дар ҷойҳои номбаршуда то солҳои 1960—1965 миқдоран бисьёр буд. Мисол дар тӯли 10—15 км дар муддати 7—8 соати кофтуков аз 1 то 3, дар баъзе ҷойҳо, ҳатто то 4 фарди ин намуди морро мушоҳида кардем. Солҳои охир (1975—1980) мори холдор ба дараҷаи нестшави расидааст. Ҷунончи моҳи майи соли 1980 дар тӯли 50—60 км дар 3 рӯзи кофтуков як фарди ин морро дидему халос. Барои дар фаунаи Тоҷикис-

тон нигоҳ доштани ин намуд аз ҳозир ғамхорӣ кардан лозим аст. Барои ин фақат дар заминҳои бекорхобида қуруқчаҳои (ба тарзи мамнӯъгоҳча) хурд ташкил карда, ба ихтиёри хочагии район ё коркунони ҷамъияти муҳофизати табиати он супоридан лозим аст. Ин тавр қуруқҳо барои муҳофизати кӯршапаракҳо аллакай ташкил карда шудааст.

Мори холдор аввалҳои моҳи март аз хоби зимистонӣ бедор мешавад. Чун дигар морҳо, рӯзҳои аввал камҳаракат буда, аз лонаи худ дур намеравад ва дар офтобрӯя хоб карда, гарм мешавад. Баъди 3—4 рӯзи аз хоб хестан серҳаракат шуда, ба кофтани хӯрок ва ҷуфти худ сар мекунад. Баҳорон рӯзона шикор мекунад. Тобистон бошад, аксар вақт пагоҳирӯзӣ ё бегоҳирӯзӣ ба шикор мебарояд. Рӯзона дар ҷойҳои кафиди замин, зери буттаҳои биёбон, дар лонаҳои хояндагон аз гармии зиёди берун худро пинҳон мекунад. Мори холдор ҳамчун мори чипор серҳаракати бадҳайбат мебошад ва ба душманони худ нотарсона ҳамла мекунад.

Хӯроки мори холдор калтакалосҳо, калпесакҳо, баъзан намуди морҳои дигар, хояндагони майда мебошад. Дар фасли тобистон ҷўҷаҳои паррандахоеро, ки дар рӯи замин лона мегуздоранд ва инчунин ҳашаротҳои гуногунро истеъмоли меkunанд.

Бордоршавии мори холдор аввалҳои моҳи май сар мешавад. Моҳҳои июнь—июль модина аз 6 то 8 тухм мегузорад. Баъд аз 50—60 рӯз, яъне дар моҳҳои август ва аввали сентябрь аз тухм морбачаҳо мебароянд, ки дарозииашон 22—24 см ва вазнашон 9—12 г аст.

Пўстпартоӣ аз моҳҳои май сар мешавад ва то моҳи сентябрь давом мекунад. Дар мавсими пўстпартоӣ мор байни сангу буттаҳо ҳазида пўсти кўҳнаи худро аз танаш иваз мекунад. Баъд аз пўстпартоӣ мори холдор бисёр зебо метобад.

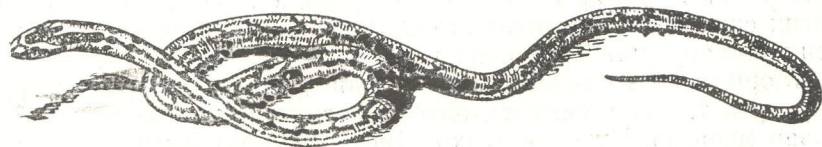
Душмани ин мор хорпушт, уқоби морхўр, сусмор ва дигар намуди морҳо мебошад.

МОРИ ЧИПОРИ НАҚШИН — ELAPHE DIONE (PALL)

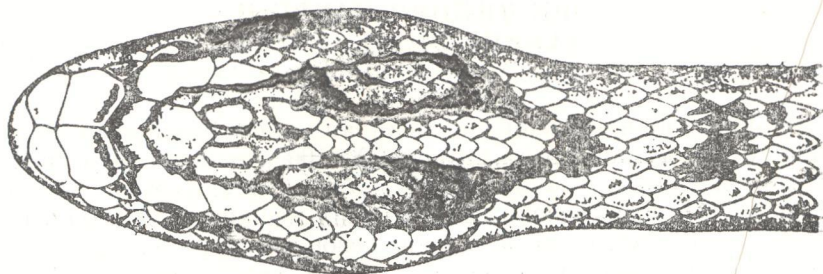
Мори чипори нақшин на он қадар калон буда, дарозии танаш то 1 м, думаш 5,5 см, вазнаш 90—100 г мешавад (расми 12). Васеъгии сараш бо ғафсии танаш баробар аст. Мори нақшин ба авлоди морҳои печони *Elaphe* дохил мешавад. Онҳо бо осонӣ ба болои дарахт, шахҳои сангин, девор ва ғайра мебароянд ва метавонанд муддати зиёде дар болои дарахт шикори худро давом диҳанд.

Пулакчаҳои тахтапушти танай ин мор қиррачаҳои на он қадар намоёнро дорад. Пулакчаҳои паҳлӯяш суфта мебошад. Дар ҳар як пулакча дуто чуқураки апиқалӣ дида мешавад. Гавҳараки чашмаш доирашакл мебошад. Мори нақшинро аз дигар морҳо бо нақши характерноки сияхфоме, ки дар болои сар ҷой гирифтааст, ба осонӣ фарқ кардан мумкин аст (расми 13). Тахтапушташ хокистарранг буда, тобиши сиёҳранг ё ҷигарӣ медиҳад. Ба тахтапушташ чор қатор раҳи тасмашакли сиёҳранг ҷой гирифтааст, ки дутои он то қисми дум тўл мекашад. Қисми поёнии танаш хокистарранг ё ки зарди камнур буда, бо доғҳои на он қадар калон пӯшида шудааст.

Мори чипори нақшин яке аз навъҳои паҳншуда дар Иттифокӣ Советӣ буда, аз Шарқи Дур сар карда, то Украина ва аз ҷануби мамлакат сар карда, то ҷануби Сибирь воমেҳурад. Берун

Расми 12. Мори чипори нақшин

Расми 13. Қисми сари мори чипори нақшин

аз Иттифоқи Советӣ дар Хитой, шимолии Эрон ва Афғонистон паҳн шудаанд. Ин мор хусусияти хуби мутобиқшавӣ дорад, ки дар Тоҷикистон аз ҷӯлу биёбони ҷануб сар карда, то каторкуҳҳои дар баландии 3300—3400 м ҷойгиршуда зиндагонӣ мекунад.

Мори нақшин яке аз морҳои чипори васеъпаҳншудаи республика ба ҳисоб меравад. Вай аз ҳамвориҳо ва доманакӯҳҳои Вахш, Кӯлоб, Хисор, Фарғона сар карда, то кӯҳҳои баланди Зарафшону Туркистон, Хисору Дарвоз, Қаротегину Петри I паҳн шудааст. Мори нақшин дар биотопҳои гуногун — дар бешазорҳои соҳили дарёҳо, дар дашту биёбонҳои хокию регӣ, ки бо растаниҳои эфемерӣ ва буттаҳои биёбонӣ пӯшида шудаанд, дар ҷангалзорҳо ва ҷарогоҳҳои тобистонаи кӯхистон вомехӯрад. Аз душман ва аз дигар шароитҳои номусоиди табиӣ дар байни ҳолигии сангҳо, кафидагиҳои замин, ковокии дарахтон, дар лонаҳои ҳояндагон пинҳон мешавад.

Мори чипори нақшин нисбат ба дигар намуди морҳо сершумортар аст. Вале микдори онҳо дар солҳои охир хеле кам ба назар мерасад. Чунончи солҳои 1960—1965 дар тӯли 10—15 км дар давоми 6—8 соати кофтуков аз 2 то 4 фарди ин морро ди-

дан мумкин буд. Солҳои 1975—1980 бошад, дар тӯли 30—40 км дар муддати 3—4 рӯзи кофтуков танҳо як ё ду фарди ин мор ба ҷашм мерасад ҳалос. Дар кӯхистон шумораи ин мор бисёртар аст. Дар тӯли 8—10 км, хусусан дар ҷойҳои дурдасти кӯхистони камаҳолӣ дар муддати 5—6 соати кофтуков аз 1 то 3 фарди онро дидан мумкин аст. Дар ҷойҳои аҳолинишини кӯхистон бошад, пиру ҷавон баъд аз дидани мор ҳаракат мекунад, ки онро зудтар зада кушанд. Ин, албатта, ба камшавии он оварда мерасонад.

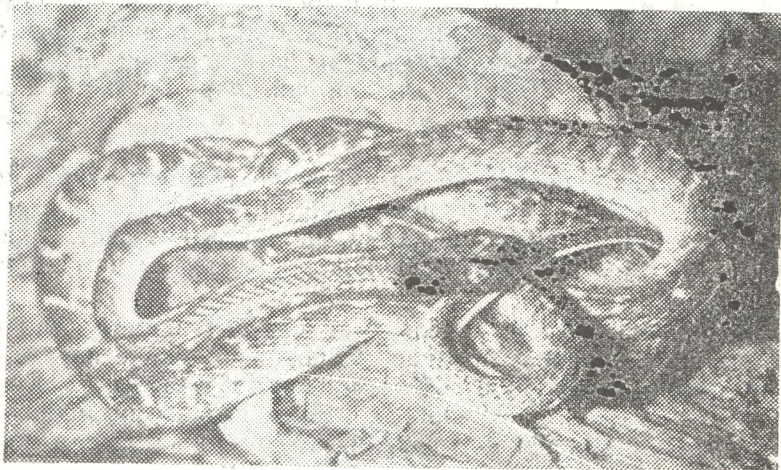
Мори нақшин аввалҳои моҳи март (дар водихо) ва апрель (дар кӯхистон) аз ҳоби зимистонӣ бедор шуда, ба рӯи замин мебарояд ва то охири сентябрь ғайб мебошад. Моҳҳои баҳор сайди худро рӯзона, моҳҳои тобистон бошад, сахарӣ ва бегоҳирӯзӣ шикор мекунад. Хӯроки онҳо обҳоиҳо, калтакалосҳо, калпесакҳо, морҳои майда, паррандагон, тухм ва ҷӯҷаи онҳо, ҳояндагонӣ майда мебошад. Дар шароити лаборатория малаххоро ҳам меҳӯрад (Саид-Алиев, 1979). Мори нақшин дар вақти шикор сайди худро аввал мегазад ва ба атрофи он печида, бо охистагӣ мекушад. Баъд аз мурдани сайд онро бо луоби даҳон тар карда, баъд озод фуру мебарад. Онҳо аз об наметарсанд, нағз шино мекунад.

Мори нақшин нисбат ба дигар морҳо аксаран тухми паррандаҳоро меҳӯрад. Барои шикастани тухм устухончаҳои маҳсули таги мӯҳра, ки лар қисми гулӯяш ҷой гирифтааст, ёрдами калон мерасонад. Ин тавр қобилият фақат ба ин намуди мор хос мебошад.

Бордоршавӣ моҳҳои апрель (дар водихо) ва май (дар кӯхистон) сар мешавад. Модинаи мор охириҳои май ё июн аз 6 то 10 тухми дарознаш 50—55 мм мегузорад. Баъд аз 30—40 рӯз аз он тухмҳо морбачаҳои дарознашон то 20 см мебарояд. Пӯстпартоии мори нақшин аввали моҳҳои тобистон сар шуда, 3—4 маротиба пӯсти худро иваз мекунад. Душмани онҳо уқоб, гурбаи найзор ва рӯбоҳ мебошад.

МОРИ САРСИЁҲИ ҲИНДУСТОНӢ — BOIGA TRIGONATUM (SCHNEIDER)

Мори сарсиёҳи ҳиндустонӣ яке аз намудҳои аҷоибтарини морҳои беаҳри тропикӣ буда, дарозии баданаш то 90—100 см, думаш 4—7 см ва вазнаш 35—85 г мебошад (расми 14). Сари калони он аз гардан ва тан баръало ҷудо шуда меистад. Чашмони калон ва гавҳараки бо тарзи амудӣ ҷойгиршуда доранд. Пулакчаҳои баданаш суфта буда, дар ҳар як пулакча яктогӣ ҷуқураки апикалӣ дорад. Дар қирраи тахтапушташ пулакчаҳои ҳаҷман калон дорад, ки онҳо бо сохти худ аз дигар пулакчаҳои тахтапушт ва паҳлӯи бадан фарқ мекунанд (расми 14). Тахтапушташ сиёҳтоби ҳокистарранг ва ё зардчаи зайтунранг мебошад. Қисми сараш ранги сиёҳи нилобӣ дорад (номини ин мор аз сиёҳии сараш гирифта шудааст).

Расми 14. Мори сарсиёҳи ҳиндустонӣ

Авлоди Boiga қариб 25 намуд ва якчанд зернамуд дорад, ки яке аз зернамуди он Boiga trigonatum melanosephala (Anandale) мори сарсиёҳи ҳиндустонӣ мебошад, ки дар СССР, аз ҷумла дар ҷанубии Осиёи Миёна, яъне дар Туркменистон, Ўзбекистон ва Тоҷикистон паҳн шудааст. Ин намуди мор дар Ҳиндустон, Покистон, Афғонистон, Шри Ланка ва Эрон низ паҳн шудааст. Мори сарсиёҳи ҳиндустонӣ фақат дар ҷӯлу биёбон ва регзорҳо зиндагонӣ мекунад. Дар заминҳои навқорам бошад, ин мор дар атрофи заминҳои кишт, мобайни алафҳои бегона ва лонаҳои хояндагонӣ гуногун паноҳ меёбад. Дар ҷойҳои беғиёҳ ва дар мобайни буттазорҳои янтоқу саксавул ҳам ин морро дучор шудан мумкин аст. Ин мор дар шимоли Покистон дар баландии 900 м, дар Тоҷикистон бошад, дар баландии 400—600 м аз сатҳи баҳр низ воমেҳӯрад.

Бисёр намудҳои авлоди Boiga дар ҷануби Осиё — Ҳиндустон, Покистон, Афғонистон ва Шри Ланка воমেҳӯранд. Онҳо дар болои буттаҳо ва дарахтон ҳам зиндагӣ мекунанд. Дар Тоҷикистон бошад, дар дашту биёбон, дар доманакӯҳҳои ҷанубӣ ҳаёт ба сар мебаранд. Ин мор дар атрофи Қурғонтеппа, Панҷ ва Қумсангир, дар атрофи Чилучорчашмаи Бешкент, дар доманакӯҳи Аруктоғ низ воমেҳӯрад. Дар Туркменистон ин намуди морро ҳатто дар ҷойҳои аҳолинишин, дар амборҳо, оғилхонаҳо ва дар рӯи ҳавлии деҳаҳо دیدан мумкин аст.

Аз рӯи маълумотҳои ҳозира мори сарсиёҳи ҳиндустонӣ яке аз намудҳои ниҳоят камёфти морҳои Осиёи Миёна (аз ҷумла Тоҷикистон) ба ҳисоб меравад.

Дар водиҳои дарёҳои Вахш, Қофарниҳон дар 50 соли охир ин морро мутахассисон танҳо чор маротиба дидаанд. Дар Туркменистон дар давоми 20 сол фақат 14 сар морро дидаанд.

Экологияи ин намуди мор ҳанӯз пурра омӯхта нашудааст. Вай моҳи март, дар вақти то 25—27°C расидани ҳарорати ҳаво аз хоби зимистонӣ бедор мешавад ва то охири моҳи октябр фаъолона зиндагӣ мекунад, баъд боз ба хоби зимистона меравад. Барои хоби зимистона якто-якто шуда, лонаҳои хояндаҳо,

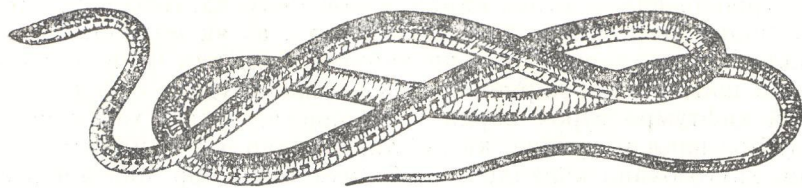
кафидаҳои чарихо, зери растанию сангу кулӯхро интиҳоб мекунанд. Мори чипори ҳиндустонӣ бисёр мори чобук буда, вақти ба ҳаяҷон омаданаи тез бадқаҳр мешавад. Қисми сар ва сеяки пеши танаширо бардошта, даҳонаширо пурра кушода, ба душмани худ далерона ҳамла мекунад. Газидани ин мор ба одам ва ба ҳайвонҳои калон безарар аст, чунки мори сарсиёҳи ҳиндустонӣ мори беаҳр аст.

Мори сарсиёҳи ҳиндустонӣ фақат бегоҳирӯзи ва шабона аз ҷойҳои пинҳонии худ ба шикор мебарояд. Барои ҳамин ҳам ин морро мушоҳида кардан мушкил мебошад. Хӯроки ин мор калтакалосҳо, калпесакҳо, паррандагони майда, тухму ҷўҷаи онҳо ва хояндагони майда мебошанд. Сайдро ин мор аввал бо тани худ зер карда мекушад ва баъд фуру мебарад.

Бордоршавӣ моҳи май сар мешавад ва модина дар мобайни моҳи июль аз 3 то 11 тухми дарозиаш то 4 см-ро мегузорад. Моҳи сентябрь аз тухмҳо морбачаҳои дарозиашон 24—26 см буда мебароянд. Дар 1—1,5 моҳ морчаҳо мустақил зиндагӣ карда, ба ҳоби зимистона мераванд. Пўстпартой аз моҳи май сар мешавад. Душмани ин морҳо паррандаҳои дарранда, рўбоҳ ва сусмору дигар морҳои калон мебошанд.

ТИРМОР — *TAPHROMETOPON LINEOLATUM* BDT

Тирмор на он қадар калон буда, дарозиаш 80—90 см, думаш 2,5—3,6 см, вазнаш 50—90 г мешавад. Наринаи тирмор нисбат ба модина дарозтар мешавад. Бадани тирмор ниҳоят борику мушакхояш мустаҳкам аст, ки ҳангоми дар даст гирифтани он гумон мекунад, ки гӯе симе бошад. Сараш хурд, буда бо васеъгии худ аз баданаи фарқ намекунад. Гавҳараки чашми тирмор лундашакл ва чашмонаш нисбатан калон аст. Пулакчаҳои тахтапушт ва паҳлӯи баданаи суфта мебошад. Дар ҳар як пулакча яктогӣ чуқураки апикали дида мешавад. Тахтапушти бадани

Расми 15. Тирмор

он зайтуни хокистарранг, кумранг ва ё сиёҳтоби хокистарранг аст. Чаҳор раҳи сиёҳи дарози параллелӣ, ки аз сари мор сар мешаванд, то қисми дум давом мекунад ва танҳо барои тирмор хос мебошад. Ранги байни хатҳои паҳлӯӣ ва болоии қисми сар ва гардани тирмор зардча ё чигариранг мебошад. Қисми шиками мор сафеди зардчатоб мебошад. Ҳаминро қайд кардан лозим аст, ки ранги умумии тани тирмор хеле гуногун буда, аз синну соли мор, ҷои зист ва аз ҳолати пўстпартой вобаста мебошад (расми 15).

Фарқи асосии тирмор аз дигар морҳои беаҳр боз дар он аст, ки он ғадуди заҳрдор ва дар ҷоғи боло дуто дандони заҳрдори новашакл дорад. Аз сабаби хурд будани даҳони тирмор вай ҳайвонҳои калон ва одамро газида, заҳри худро ба организми онҳо зада наметавонад. Барои ҳамин тирмор барои одам ва ҳайвонҳои калон бехатар аст. Вале калтакалосҳо, калпесакҳо пас аз якчанд дақиқаи газидани тирмор аввал шал, баъд ҳалок мешаванд.

Номи тирмор аз он ҷост, ки бағоят тез ҳаракат мекунад, тирмор мори ниҳоят чобук мебошад. Тирмори тез ҳаракаткардаистода ба баландии 30—40 см қаҳида метавонад. Дастгир намудани тирмор барои одамон хеле душвор аст.

Одамон аз қадимулайём дар бораи ҷолокии тирмор афсонаҳои зиёде бофтаанд. Дар яке аз онҳо гуфта мешавад, ки гӯе

тирмор хангоми ҳаракат pariда бо як заданаш одам, асп ва шутурро то дилаш сӯрох карда, ҳалок мекунад. Афсонаи дигар: гӯё пиразане дар сари худ нон гирифта, аз як маҳалла ба маҳаллаи дигар мерафтааст, ки тирморе, чун тир чаҳида, бо як задан шашто нони дар тори сари пиразан бударо сӯрох карда, нони ҳафтумро сӯрох карда натавониста, ҳудаш ҳалок шудааст. Боз нақл мекунам, ки гӯё тирмор дар вақти pariда заданаш ҳатто оҳани каландро, ки ба муқобили мор доштаанд, сӯрох карда, ба тани одам ҳамчун тири камон медарояд. Албатта ин хел афсонаҳо дар бораи тирмор бисёранд, ҳамаи онҳо бо хислати мор ва бо ҳаракати тези он алоқаманд аст. Лекин ягон-тои онҳо асоси ҳақиқӣ надоранд.

Тирмор яке аз намуи хазандагонӣ васеъпаҳншуда ба ҳисоб меравад. Вай дар мамлакатҳои Осиёи Марказӣ, Шимолию Шарқии Эрон, Афғонистон ва Балучистон вомехӯрад. Дар СССР бошад, фақат дар ҷуло биёбонҳои Қазоқистон, республикаҳои Осиёи Миёна ва қисман Кавказ ҷойҳои паҳншавии тирмор ба ҳисоб мераванд.

Азбаски Тоҷикистон республикаи кӯҳсор аст, тирмор дар Шимолу Ғарбу Ҷануби республика паҳн шудаасту ҳалос.

Тирмор дар ҳамвориҳои водии Ҳисор, Вахш, Бешкент, Қофарниҳон, Сирдарё ва доманакӯҳҳои Аруқтоғ, Боботоғ ва Ҳисор, дар кӯҳҳои ҷанубу ғарбӣ ва шимолии республика паҳн шудааст.

Вай дар ҷойҳои регзор, регтеппаҳо, биёбонҳои ҳокӣ ва шӯрзаминҳо, ки бо растаниҳои сабзи эфемерӣ ва буттаҳои биёбонӣ пӯшида шудаанд, зиндагӣ мекунад. Дар доманакӯҳҳо бошад, дар нишебихо, дар адирҳое, ки бо растаниҳои сабзи эфемерӣ ва дарахтони pista ва бодом пӯшида шудаанд, бисёртар ба назар мерасад.

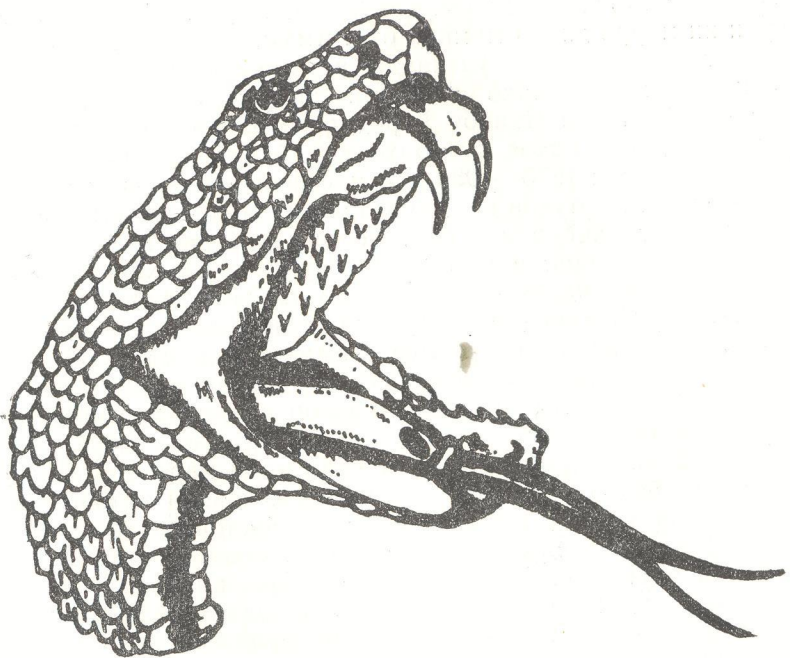
Дар натиҷаи муқоиса кардани маълумотҳои гуногун маълум мешавад, ки дар солҳои 1950—1960 шумораи тирмор чандон кам набудааст. Мисол, дар ҳамвориҳои водии Бешкент ва хоктеппаҳои Қирқудук, Ҷарбулоқ ва дар атрофҳои Қумсангиру Олим-

той дар масофаи 8—14 км, дар 8—10 соати кофтуков аз 2—4 фарди ин морро дидан мумкин буд. Аммо, дар солҳои 1965—1980 дар натиҷаи васеъ аз худ карда шудани дашту биёбонҳо, ҳамвор кардани хоктеппаҳо ва обёрӣ кардани доманакӯҳҳо чи дар Шимол ва чи дар Ҷанубу Ғарби республика миқдори тирмор кам шуда, дар баъзе биотопҳо қариб ба дараҷаи нестӣ расидааст. Солҳои 1975—1980 дар масофаи 40—50 км дар муддати 4—5 рӯзи кофтуков як ё ду фарди ин морро дидему ҳалос.

Ин ҳолат маҷбур мекунад, ки мо дар бораи нигоҳ доштани ин намояндаи аҷоибӣ мор дар республика ғамхорӣ зоҳир кунем. Барои ин ҳароҷоти махсус лозим нест, фақат заминҳои бекорхобидаро (ҷойҳои зисту зиндагонии тирмор), ки барои хоҷагии қишлоқ истифода бурда намешавад, ба ихтиёри коркунони Ҷамъияти муҳофизати табиат додан лозим аст. Онҳо бошанд, муҳофизати намудҳои ҷондор ва набототҳои нодирро ба зиммаи худ мегиранд.

Тирмор аввалҳои баҳор, яъне сари моҳи март аз хоби зимистонаи худ бедор шуда, рӯзҳои аввал дар ҷойҳои октябрӯя гарм мешавад ва тамоми моҳҳои баҳор, тобистон ва аввалҳои тирамоҳ фақат рӯзона ғайрӣ мешавад. Рӯзҳои тобистон тирмор ба болои буттаҳои дашту биёбон (эфедра, қандим, ҷузгун, янтоқ, саксаул, pista ва ғайра) баромада, тани худро аз гармии резгор паноҳ медорад ва сайди худро мушоҳида мекунад. Агар мушоҳида ва ғизогирӣ лозим набояд, тирмор дар лонаҳои хояндагон, зери буттаҳо, қафидаҳои замин ва ғайра худро пинҳон мекунад. Тирморҳо аввалҳои моҳи октябр ҷойҳои пинҳониро интихоб карда, якто-якто шуда ба хоби зимистона мераванд.

Ҳӯроки асосии тирмор калтакалосҳо, калпесакҳои дашту биёбонҳо, доманакӯҳҳо мебошанд. Баъзан тирмори гурусна ҳашаротҳои калонтарро (гамбӯсакҳо, малахҳо) озод фуру мебарад. Тирмор сайди худро бо тезӣ мегирад. Лозим бошад, дандонҳои захрии худро кор мефармояд. Тирмор тӯмаи худро чун дигар морҳо озод фуру медиҳад.

Расми 16. Даҳони калон кушодаи мори захрдор

Бордоршавин тирморхо моҳи май сар мешавад. Модинааш мохҳои июнь—июль дар зерӣ рег ё дигар ҷойҳои муҳити зиндагонинаш аз 2 то 6 тухм мегузорад. Охири моҳи июль аввалҳои август аз тухм тирморбачаҳо мебароянд. Онҳо то вақти ҳоби зимистона калон шуда, мустақил ғизо мегиранд. Тирмор тобистон 2—3 маротиба пӯсти худро иваз мекунанд. Душмани тирмор сусмор, паррандагони соҳибчангол, рӯбоҳ ва хорпушт мебошад.

МОРҲОИ ЗАҲРНОК

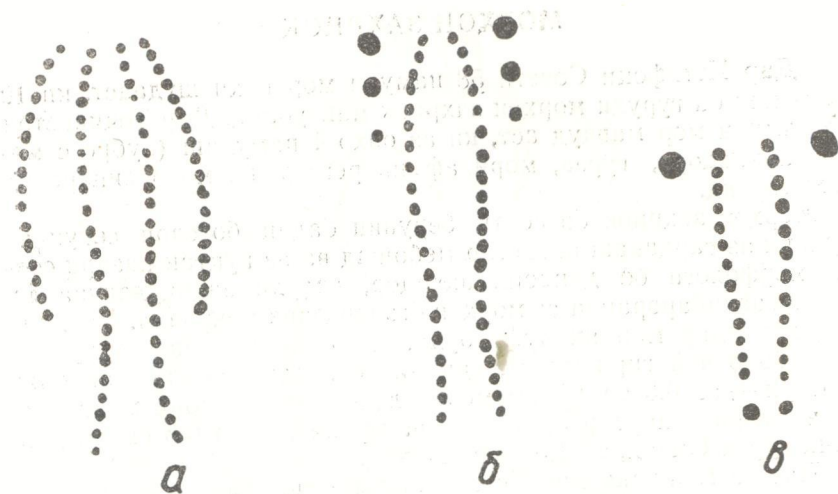
Дар Иттифоқи Советӣ 58 намуди мор паҳн шудааст, ки 10 намудааш ба гурӯҳи морҳои заҳрнок мансубанд. Дар Тоҷикистон 15 намуди мор мавҷуд аст, ки аз онҳо 4 намудааш (кубро ё мори «айнақдор», гурза, мори афъии регзор ва мори сипарсар) заҳрдоранд.

Морҳои заҳрнок бо сохти берунии бадан бо сари секунҷаи худ, ки аз гарданааш васеътар мебошад ва аз нуқтаи назари сохти морфологӣ бо дандони заҳрдор, ғадуди заҳрчудокунанда, найчаи заҳрбароранда аз морҳои беазаҳр фарқ мекунанд. Дандони заҳрдор дар мор як ҷуфт буда, дар қисми пеши устухони ҷоғи боло ҷой гирифтааст. (расми 16). Дарозии ин дандонҳо гуногун — аз 0,5 то 1,5 см мерасад. Мисол, дандони мори кубро ва мори сипарсар 0,6 см, мори афъии регзор 0,8 см ва дандони гурза бошад, то 1,5 см мешавад.

Пас аз газидани морҳои заҳрнок дар ҷои газидани (дар пӯст) изи ду дандони заҳрдор баръало мемонад (расми 17). Ин тавр из баъд аз газидани мори беазаҳр дида намешавад. Баъзан баъд аз газидани морҳои заҳрнок дар пӯст, дар байни изи ба ду нуқта монанд боз ду қатор изи дандонҳои беазаҳри майдаи бо якдигар баробарро мебинем. Пас аз газидани морҳои беазаҳр дар пӯст чор қатор (ду қатор аз тарафи рост ва ду қатор аз тарафи чап) нуқтаи ниҳоят хурдиро мебинем, ки ин из ба морҳои беазаҳр хос мебошанд. Дандонҳои ҷуфти қатори дарунӣ назар ба берунӣ дарозтар мебошад.

Морҳои заҳрнок бо сохти дандонҳои заҳрии худ аз якдигар фарқ мекунанд. Дандонҳои заҳрии мори гурза, мори афъии регзор ва сипарсар найчаи заҳр мебошад, ки сӯроҳии он дар охири тези дандон кушода мешавад. Дандони заҳрии морҳои авлоди кубро бошад, новчаи заҳр мебошад ва ҷуқурчаи дароз дар қисми пеши дандон ҷойгир шудааст.

Ғадудҳои заҳрии морҳои заҳрнок дар паси чашм ҷойгир шудаанд. Онҳо дар натиҷаи дигаргуншавии ғадудҳои луобии да-

Расми 17. Изи дандонҳои мор дар пусти моргазида:
а) изи дандонҳои мори безаҳр
б, в) изи дандонҳои мори заҳрдор

хон ба вучуд омадаанд. Дар зери дандонҳои заҳрӣ (чи найча-шакл ва чи новашакл) найчаи ғадуди заҳрдор кушода мешавад.

Заҳри мор моддаи мураккаби органикист ва ба моеи зард-чаранги шаффоф монанд мебошад. Заҳри хушккарда хусусияти заҳрнокии худро даҳҳо сол (тақрибан 20—30 сол) нигоҳ медорад. Заҳри морҳои оилаи заҳрзанҳо (Viperidae) ва чуқураксарҳо (Crotolidae) дар гармии 80—100°C вайрон мешаванд. Заҳри морҳои оилаи аспидҳо (айнадор) бошад, дар ҳамин ҳарорат каме дигаргун мешавад ва танҳо дар ҳарорати тақрибан 150°C вайроншавии вай сар мешавад.

Микдори заҳр аз гуногунии намуди морҳои заҳрнок, аз синну солу ҳаҷм, ҷои зисту зиндагонӣ, фасли сол ва аз гуруснагӣ

ё серии онҳо вобаста мебошад. Дар вақти газидани морҳои заҳрнок тамоми заҳр аз ғадуд якбора ҷудо намешавад. Чунки ин ғадуд заҳрро аз худ суст ҷудо мекунад. Аз рӯи ҳисоби олимони микдори зиёди заҳр дар газидани якҷум ҷудо мешавад, ки 40—75 Ҷонҳои заҳри дар ғадуд бударо ташкил мекунад. Дар газидани дуюм микдори заҳр камтар ҷудо мешавад. Заҳри мор аз омехтаи сафедаҳои мураккаб иборат буда, хусусияти ферментҳои ва ферментҳои заҳрӣ дорад. Заҳр аз ферментҳои протеолитӣ, ки сафедахоро вайрон мекунад ва аз ферментҳои протеазаҳо ва эстеразаҳо, ки хунро шах менамоянд, иборат аст. Ғайр аз он дар таркиби заҳр боз як қатор ферментҳои дигар ҳам дохил мебошанд.

Заҳри морҳоро олимони аз рӯи хусусиятҳои таъсири онҳо ба организм) ба ду гурӯҳ тақсим мекунанд:

1/ заҳри морҳои оилаи аспидҳо ва морҳои баҳрӣ. Дар таркиби заҳри ин гуна морҳо бисёртар ферментҳои нейротоксин (ба мисли кобротоксин ва ҳоказо) дида мешавад, ки ин ферментҳо дар вақти газидани мор системаи асабро шал мекунанд.

2/ заҳри морҳои оилаи заҳрзанҳо (гурза, афъии регзор) ва чуқураксарҳо (сипарсар). Заҳри ин гуна морҳо асосан аз ферментҳои таркиб ёфтаанд, ки онҳо бофтаҳои вайрон карда, хунро шах мекунанд. Хусусияти заҳролудшавӣ дар натиҷаи газидани морҳои ин ду гурӯҳ гуногун буда, аз таркиби ферментативии заҳр, микдори заҳри ба организм дохилшуда, ҷои газидашуда ва ҷуқурии он, микдори рағҳои хунгард дар ҷои газидашуда ва аз ҳолати ҷисмонии шахси моргазида ва ғайра вобаста мебошад.

Пас аз газидани морҳои оилаи аспидҳо (кубро), дар ҷои газидашуда дарди сӯзишноки на он қадар сахт ҳис карда мешавад. Лекин ҷои газида варам намекунад ва ранги пусти ҷои газида ҳам дигаргун намешавад. Баъд аз 10—15 дақиқаи газидан ҳаракати мушакҳои пой тез суст шуда, мувозинати ҳаракати одам вайрон мешавад. Дар натиҷаи тез фалачшавии системаи асаб, хусусан маркази нафасгирӣ, нафасгирӣ мушқил шуда, одам аз ғап задан монда, ҳоболуд мешавад. Агар ба одам ва ё ба

хайвони куброгазида бо тезӣ ёрии тиббӣ нарасонем, дар натиҷаи захролуд шудани организм мумкин аст, ки моргазида баъд аз 8—10 соат ҳалок шавад. Дар пунктҳои тиббӣ ба шахси моргазида зардоби зидди захри мори кубро мегузаронанд ва касал дар муддати 10—12 рӯз сиҳат мешавад. Вале бемадорин пой муддати якчанд моҳ давом мекунад.

Баъд аз газидани морҳои оилаи захрзанҳо (гурза, афъӣ) ва чуқураксарҳо (сипарсар) дар ҷои газидашуда дарди ниҳоят сахт ҳис карда мешавад. Бофтаҳои атрофи ҷои захм сурх шуда, тез варам мекунанд. Варам бо суръати тез пахншуда, ба қисмҳои дигари бадан мегузарад. Шахшавии хун дар рағҳои хунгузар ба монанди нуктаҳо ё доғҳои сиёҳи ҳаҷман гуногун зоҳир мегардад. Баъд аз захролудшавии организм пешоб хунолуд мешавад ва аз бадан арақи хунук ҷудо шуда, ҳарорати бадан паст шудан мегирад. Дар ҷои захм ҷудошавии зардоби хун муддати зиёде давом мекунад. Ҳамаи ҳолатҳои одами моргазида, ки дар боло зикр кардем, баъд аз 20—30 дақиқаи газидан сар шуда, қариб то 3 рӯз давом мекунад. Агар ба шахсе, ки ўро мори гурза, афъӣ ва сипарсар гозидааст, ёрии тиббӣ расонем, варами атрофи захм баъд аз 8—10 рӯз паст, шуда, одам шифо меёбад. Лекин бемадорин пой ва дарди ҷои газидида якчанд моҳ (тақрибан се моҳ) давом мекунад. Морҳои захрнок бо сохти берунӣ ва бо якчанд хусусиятҳои худ аз морҳои беаҳр фарқ мекунанд, ки ки ин фарқиятро мутахассисон ва одамони таҷрибаноки деҳот бо осонӣ муайян карда метавонанд. Яке аз нишонаҳои фарқи зоҳирии онҳо дар он аст, ки сари 90% морҳои захрнок сегӯша буда, бо сохти худ аз гардан ва тани мор нағз фарқ мекунад. Ин фарқият барои морҳои оилаи захрзанҳо ва чуқураксарҳо хос мебошад.

Қайд кардан лозим аст, ки ин нишонаи зоҳирии номбаршуда ба ҳамаи морҳо (мисол, ба мори кубро ва тирмор) хос нест. Онҳо хусусиятҳои дигар доранд. Яке аз хусусиятҳои морҳои захрнок ин аст, ки онҳо чи дар шароити табиӣ ва чи дар шароити сунъӣ (серпентарияҳо) ҳудро аз душман бо ҷолокӣ пинҳон намекунанд

ва бо тезӣ намегурезанд, ҳудро ором нигоҳ медоранд (ба ғайр аз тирмор). Агар одам ё ҳайвон ба мор ҳамла кунад ё онро ба ҳаяҷон орад, он гоҳ мори захрнок (ва баъзе морҳои беаҳр ҳам) ниҳоят тез мегазад.

Дар Осиеи Миёна, аз ҷумла дар Тоҷикистон, шумораи якчанд намуни мори захрдор тағйир ёфт ва нодир шуда мوند. Барои муҳофизат кардани морҳои захрдор Совети Вазирони РСФСР Тоҷикистон қарори махсус қабул карда, қайдан ва куштани морҳои кубро, гурза, афъӣ ва сипарсарро манъ кард. Ин морҳо ба Книтоии Сурхи РСФСР Тоҷикистон ҳам дохил карда шуданд.

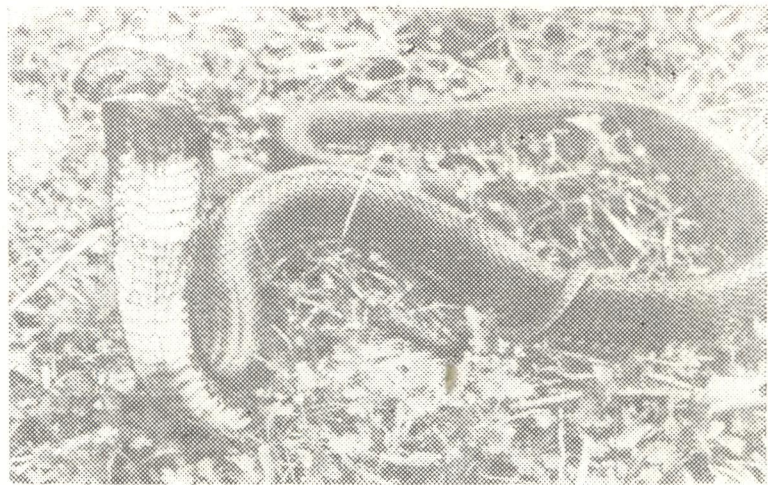
Дар давраи ҳозира талаботи илми тиб ба захри мор ва доруҳои аз он тайёршаванда рӯз аз рӯз зиёд шуда истодааст. Барои ҳамин дар республика солҳои наздик серпентарияҳо ташкил карда, бо роҳи сунъӣ морҳоро афзоиш дода, захри онҳоро гирифтани лозим меояд. Фақат бо ҳамин роҳ талаботи коркунони тибро бо захр қаноатбахш кардан мумкин аст.

КУБРО, МОРИ «АЙНАҚДОР», МОРИ ҚАПЧА — NAJA OXIANA (EICHW)

Кубро яке аз морҳои калонтарин ва захрнокӣ СССР мебошад. Дарозии баданаш 120—130 см, думаш 10—27 см, вазнаш то 2 кг мерасад.

Дандонҳои новашакли захрии кубро дар қисми пеши устухони ҷоғи боло ҷой гирифтаанд. Дар паси дандонҳои захр 3—5 дандони иловагӣ мавҷуд аст. Гавҳараки чашми мор лӯндашакл мебошад. Ҳаҷми сараш аз танааш фарқ надорад. Пулакчаҳои баданаш суфта буда, ранги зард ё сабзҷатоб доранд.

Ранги бадани кубро бисёр тағйирёбанда буда, зардчаранги хокистарӣ, сиёҳтоб ва баъзан сиёҳранг ҳам мешавад. Қисми шикамаш зардчаранги сафед ва хокистарранги сафедҷатоб мебошад. Дар бадани куброи ҷавон рахҳои сиёҳи арзии васеи паси ҳам ҷойгирифта дида мешавад, ки дар давраи балоғат оҳиста-

Расми 18. Куброн болиғ

охиста сафедчаранг шуда, баъд тамоман нест мешавад. Кубро ба мори айнакдоре (куброи айнакдор), ки дар Хидустон, Покистон ва Шри Ланка вомахӯрад, бисъёр наздик буда, яке аз зернамуди авлоди он мебошад. Дар паси сари мори хиндустони мори айнакдор (*Naja naja* L) доғи сиёҳранги ба айнак монанд ҷой гирифтааст, ки дар вақти ба ҳаяҷон омадани мор боз нағзтар намоён мешавад. Лекин дар пӯсти тахтапушти куброи осӣи миёнагӣ ин тавр доғи айнакмонанд дида намешавад. Морҳои авлоди кубро, аз ҷумла куброи осӣи миёнагӣ як хусусияти аҷоиб доранд. Он дар вақти ба душман ё сайди худ рӯ ба рӯ омадан сеяки танаширо рост карда, аз замин мебардорад, пӯсти қисми гарданро васеъ паҳн карда, ба шушҳояш ҳавои бисъереро гирифта, фаҳшоси таҳдидомезе мебарорад, ки дар масофаи тақрибан 2—3 метр баръало шунида мешавад (расми 18). Бо ин гӯё кубро душман ё сайди худро хабардор мекарда бошад.

Кубро яке аз намудҳои мори на он қадар васеъ паҳншуда аст. Берун аз сарҳади Иттифоқи Советӣ дар Шимолию Шарқии Эрон, Афғонистон, Покистон ва дар Ҳиндустон зиндагонӣ мекунад. Дар Иттифоқи Советӣ бошад, дар ҷануби Туркменистон, шимоли Ўзбекистон то кӯҳҳои Нуратоғ, Бельтағ Ата ва қисми ғарбии каторкӯҳи Туркистон вомахӯрад. Дар Тоҷикистон кубро дар водии дарёи Сир — нишебии кӯҳҳои Қурама, водии Вахш, Қофарниҳон, Панҷ ва соҳили шохобчаҳои вай, водии Ҳисор, Ёвон ва атрофи Қӯлоб паҳн шудааст. Дар ҳоки республика мори кубро аз баландии 300—400 м сар карда, то баландии 1500—1600 м аз сатҳи баҳр вомахӯрад.

Дар бисъёр ҷойҳои водии Вахш, Панҷ, Ҳисор ва доманакӯҳҳои азхудшудаи республика мори кубро нест шудааст ё шумораи он ба дараҷаи нестӣ расида истодааст. Барои ҳамин ин мор ба «Китоби Сурхи РСС Тоҷикистон» дароварда шуд.

Ҷойҳои зисту зиндагии кубро ниҳоят гуногун мебошад. Ин мор дар бешазорҳои соҳили дарёҳои калони ҷануби республика, дар атрофи заминҳои қорамшуда ва дар заминҳои лалмӣ, дар хоктеппаҳои дорои растаниҳои сабзи эфемерӣ, дар вайронаҳо, дар санглохҳои доманакӯҳҳо вомахӯрад. Ҷойҳои паноҳгоҳи ин мор лонаҳои ҳяндагон, қафидаҳои замин, байни сангтӯдаҳо, зери деворҳои поҳсагии афтида, қабристонҳо, зери ҳасу хошок мебошад ва ҳоби зимистониашро дар ин ҷойҳо мегузаронад. Рӯзҳои аввал қамқувват ва қамҳаракат буда, дар назди паноҳгоҳи худ дар офтобрӯяҳо гарм мешавад. Баҳор ва аввалҳои тирамоҳ рӯзона, тобистон бошад, сахарӣ, бегоҳирӯзи ва шаб бисъёр фаъол мебошад. Охириҳои моҳи сентябрь, аввалҳои октябр ҷойҳои пинҳонии бехатарро интиҳоб карда, якто-якто (ё якҷанд мор якҷоя) ба ҳоби зимистона мераванд. Кубро аз об наметарсад. Вай кӯлҳо ва дарёҳои калонро озодона шино карда мегузарад. Дар фасли тобистон ба соҳили чашмаҳо, кӯлҳо фаромада оббозӣ ҳам карда метавонад.

Ҳӯроки куброи болиғ ғук, қурбоққа, қалтакалосҳо, қалпесакҳо, морҳои дигар, сангпуштҳои майдаи ҳаҷман 4 — 5 см буда,

паррандагон ва хазандагони майда мебошанд. Баъзан кубро мори гурза ё афъиро ҳам фуру мебарад.

Бордоршавӣ моҳҳои апрел — май сар мешавад. Моҳҳои июн — июль модинаҳо аз 8 то 19 тухми дарознаш тақрибан 35 мм бударо мегузоранд. Баъд аз 1,5 — 2 моҳ аз тухм куброчаи қариб 20 — 25 сантиметрӣ мебарояд.

Куброчаи аз тухм нав баромада, баъд аз 7 — 8 рӯз пӯсти худро иваз мекунад. Пӯстпартоии куброҳои болиғ бошад, аз моҳи май сар шуда, то аввалҳои моҳи август давом мекунад. Хар як кубро соли 3 — 5 маротиба пӯсти худро иваз мекунад. Дар мавриди пӯстпартоӣ кубро боэҳтиёт, камҳаракат шуда бисёртар дар лонаҳои кӯҳнаи хояндагон, дар зерӣ буттаҳо худро паноҳ медорад.

Кубро яке аз морҳои захрноки камёби республика ба ҳисоб меравад. Миқдори кубро рӯз то рӯз кам шуда истодааст. Дар баъзе ҷойҳои пахншуда ба дараҷаи нестшавӣ расидааст. Чи хеле, ки дар боло қайд кардем, морҳои захрнок, аз ҷумла кубро, аз душман бо тезӣ намегурезанд ва пинҳон намешаванд, одамон бошанд, аз ин хусусиятҳои мор нағз истифода бурда, онҳоро мекушанд.

Аз рӯи маълумотҳои илмӣ солҳои 1955 — 1956 дар районҳои ҷанубии республика дар тӯли 10 — 15 км дар 7 — 8 соати кофтуков аз 3 то 6 фарди ин морро дидан муяссар мешуд. Солҳои охир (1975 — 1980) бошад, дар тӯли 50 — 60 км дар давоми 5 — 6 рӯзи кофтуков танҳо якто ва баъзан дуто кубро ба ҷашм расиду халос. Олимони советӣ барои муҳофизат кардани кубро ва барои зиёд кардани шумораи онҳо дар районҳои республикаҳои Осиёи Миёна ин намуди морро ба «Китоби Сурхи СССР» ва ба Китоби сурхи республикавӣ дохил кардаанд.

Кубро, гарчанде барои одам ва ҳайвонҳои ҳонагӣ хавфнок бошад ҳам, лекин назар ба дигар морҳои захрнок ба одамон камтар зарар мерасонад, чунки мори кубро якбора намегазад. Чи хеле дар боло қайд кардем, вай одам ва ҳайвони наздикшавандаро дида сеяки пеши танагро баланд бардошта, пӯсти

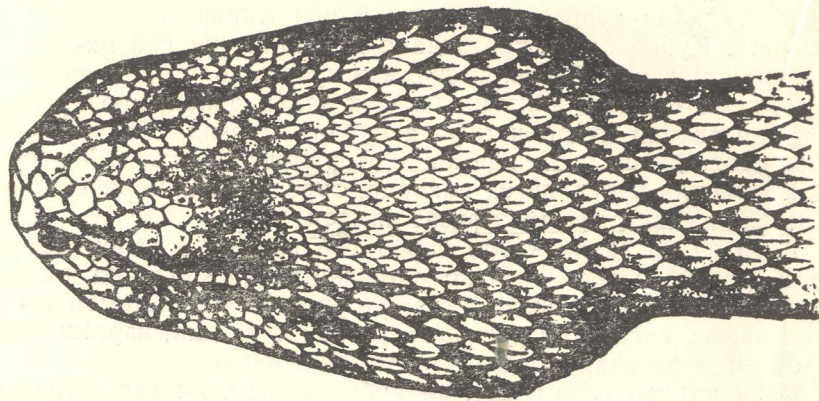
қисми гардани худро васеъ паҳн карда фаҳшоси таҳдидомез мекунад. Кубро барои тарсондани душмани худ ўро як-ду бор бо фукаш мезанад. Вакте, ки душман куброро ба ҳаяҷон овардан гирифт, он гоҳ мор ҳангоми бо фук задан даҳонашро кушода дандони захрии худро истифода бурда, мегзад. Ба газидани мори кубро дучоршавии одамон аз беаҳамиятии онҳост. Мо бояд ба хавфнокии кубро нигоҳ накарда, онро ҳамчун мори нестшудаи стода ҳаматарафа муҳофизат намоем.

Ғайр аз ин захри кубро барои тиб аҳамияти калон дорад. Аз захри кубро препаратҳои кобротоксин тайёр кардаанд, ки барои таскини дарди шахсони гирифтори касалии системаи асаб, дики нафас, касалиҳои раққасии рағҳои хуни дил, варами бадҳим (омоси бохатар) ва ғайра истифода мешавад.

Қайд кардан лозим, аст, ки кубро морест, ки дар шароити сунъӣ (серпентарий) бо осонӣ насл намедихад. Солҳои охир фақат ба олимони Республикаи Демократии Вьетнам муяссар шудааст, ки дар шароити сунъӣ аз кубро насл гиранд ва аз 90 — 95% тухми гузошташудаи кубро кубробача бароварда, онҳоро барои истеҳсоли захр истифода мебаранд. Ин таҷрибаро дар шароити республикаи мо ҳам истифода бурдан мумкин аст.

ГУРЗА — *VIPERA LEBETINA L.*

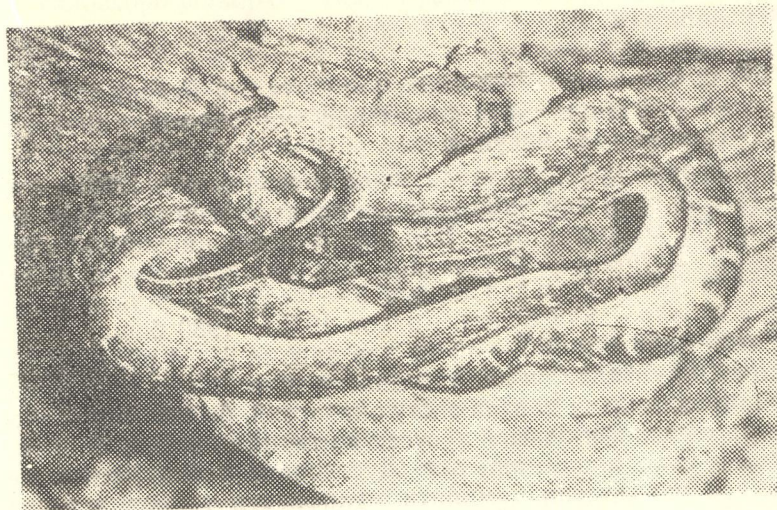
Мори захрноки гурза низ калон ва бадхайбат аст. Дарозии танааш 150 — 160 см, думаш 17 — 18 см (модинааш бошал, то 130 см, думаш то 18 см), вазнаш то 2,5 кг мешавад. Гурза сари сегӯшаи аз гардан баръало ҷудошуда дорад (расми 19). Қисми сар ва ҳамаи тани мори гурза бо пулакчаҳои сершумори майдаи қиррачадор пӯшида шудааст. Думи гурза ниҳоят ғафс ва кӯтоҳ буда, тағи он бо ду қатор пулакчаҳои қорғӯшаи дарозрӯ пӯшида шудааст. Гавҳараки ҷашмонаш амудишакл мебошад.

Расми 19. Сохти сари гурза

Бадани гурза хокистарии регранг ё сурхчатоби чигарӣ мешавад. Дар тахтапушташ ду қатор холҳои чигарӣ ва нуктаҳои сиёхчатоб ё норинҷии арзӣ дида мешавад. Ранги тани гурза аксаран бо ранги ҷои зисту зиндагонинаш, хусусан бо ранги сангҳои соҳили дарёҳо, чашмаҳо, санглохҳои дарраҳо, ранги ҷӯби хушки пӯсида ё хазони тўғайзорҳо монанд мешавад (расми 20). Барои ҳамин ҳам, одамон ва ё ҳайвон ба соҳили дарё, чашма рафта, гурзаро аз объектҳои табиӣ бо осонӣ фарқ накарда, ё надида якбора ба болои он пой мегузоранд ва ба газидани гурза дучор мешаванд. Гурза аз «камингоҳ» низ ба душман хучум оварда метавонад.

Гурза яке аз морҳои заҳрноки васеъпахншуда мебошад. Берун аз сарҳади Иттифоқи Советӣ гурза дар Африкаи Шимолӣ (аз Марокко то Триполи), Фаластин, Сурия, Ӯрдун, Аҷабистон, Эрон, Ироқ, Афғонистон, Покистон, ва шимоли Туркия паҳн шу-

Расми 20 Гурза

дааст. Дар Иттифоқи Советӣ дар республикаҳои Кавказ ва Осиёи Миёна зиндагонӣ мекунад.

Дар Тоҷикистон бошад, ғайр аз Помири Шарқию баландкӯхҳои марказии республика, дар водиҳои дарёҳо, нишебҳои қаторкӯхҳо, ҷӯлу биёбонҳо ин мори заҳрнок вомехӯрад.

Дар кӯхҳо гурза то баландии 2000 — 2500 м аз сатҳи баҳр дучор меояд.

Ҷойҳои зисту зиндагонии гурза гуногун мебошад. Дар кӯхистон дар байни арчазорҳо, ҷангалзорҳо, дар байни санглохҳои дара, нишебҳои кӯх вомехӯрад. Дар доманақӯхҳо, хоктеппаҳо ва ҳамвориҳои водиҳо бошад, дар ҷариҳои обшуста, дар зери кундаҳои пӯсидаи дарахтон, дар ковокиҳои замин, дар байни алафу буттаҳои адир, дар бешазорҳои соҳили дарёҳо, дар ат-

рофи заминҳои қорам, дар боғҳои аҳолинишин, дар вайронаҳо ва қабристонҳо воқеъ шудааст.

Гурза чун дигар морҳо ҷои зист муқимӣ надорад. Вай дар давоми 7—8 моҳи ҳаёти ҷаёлонан худ ҷои зисту зинагонии худро ҳамеша иваз мекунад.

Шумораи гурза, гарчанде мори васеъпахншуда бошад ҳам, дар солҳои охир дар ҳамаи ҷойҳои зинагонинаш кам шуда истодааст. Мо солҳои 1956—1965 дар атрофи қишлоқҳои Лоҳур, Олимтоӣ, Шӯрҳок, мамнӯъгоҳҳои «Беҳаи палангон» ва «Ромит» дар тӯли 10—12 км дар давоми 5—6 соати кофтуков аз 2 то 4 фарди гурзаро дида будем. Солҳои 1975—1980 бошад, дар ҳамон ҷойҳо дар тӯли 30—40 км дар давоми 3—4 рӯзи кофтуков танҳо як ё ду фарди он дида шудаасту ҳалос. Камшавии миқдори гурза бо тангшавии ҷойҳои зисту зинагонӣ, ба камшавии ҳӯроки онҳо ва аз тарафи одамон хусусан аз тарафи сайёҳон бераҳмона куштани онҳо алоқаманд аст. Дӯстдорони табиат, муаллимон, коркунон ва аъзоёни ҷамъияти муҳофизати табиат, коркунони хочагии ҷангалпарварии республика бояд ба хурду калон қиматнокии морҳои заҳронок, аз он ҷумла гурза фаҳмонда диҳанд, то ки миқдори мавҷудани онҳо тамоман нест нашавад.

Гурза аз ҳоби зимистонӣ моҳҳои март—апрелъ бедор мешавад. Рӯзҳои аввал камҳаракат буда, бисёртар дар офтобрӯя гарм мешавад ва аз паноҳгоҳи худ дур намеравад. Дар фасли баҳор ва тирамоҳ рӯзона ҷаёл мебошад. Дар моҳҳои тобистон бошад, сахарӣ аксаран беғохирӯзӣ ва шаб ҷаёл аст. Дар гармии рӯз дар ҷойҳои салқин пинҳон мешавад, ӯ бисёр вақт ба соҳили дарёҳо, чашмаҳо фаромада, дар байни санглоҳҳои лаби об худро салқин мекунад. Аввалҳои тирамоҳ дар баландкӯҳҳо ва охириҳои моҳи октябр дар водиҳо ба ҳоби зимистона меравад. Бисёр вақт 2—3 фарди он якҷоя дар лонаҳои ҳояндагон, дар зери харсангҳо, вайронаҳо, дар фермаҳо, дар зери решаи дарахтҳо, алафтудаҳо ва ҳоказо ҳоби зимистонаи худро мегузаронанд.

Ҳӯроки гурза гуногун мебошад. Гурзани хурд калпесакҳо ва

калтакалосҳоро шикор мекунад. Гурзани болиғ ба ғайр аз калпесаку калтакалос боз бохтур, морҳо, сангпӯштҳои майда, тухми сангпӯштҳо, паррандагон, ҷўҷа ва тухми онҳо, ҳояндагон (мушҳо, каламушҳо), бачаи зарғӯшро меҳӯрад. Дар баҳор ва тирамоҳ, вақте ки мавриди ҷойивазкунии паррандагон сар мешавад, ҳӯроки асосии гурза бисёртар паррандагон мешавад. Онҳо ба болон дарахтҳо баромада, худро дар байни навдаю баргҳои пинҳон карда, паррандаҳоро шикор мекунанд. Вақте ки паррандагон ба буттаю навда омада менишинанд, гурза бо ҷолоки паррандаро мегзазад. Баъд аз 1 ё 2 дақиқаи газидан парранда аввал шал, баъд ҳалок мешавад ва гурза онро озод фуру мебарад.

Бордоршавии гурза моҳҳои апрелъ—май сар мешавад. Баъд аз 2—2,5 моҳи бордоршавӣ модинаҳо 8—20 тухм мегузоранд. Мушоҳида нишон дод, ки дар шароити сунъӣ (дар серпентарий) як гурзани модина (дарозинаш то 1,3 метр, вазнаш то 2 килограмм) то 43 тухм мегузорад. Гурзабачаи аз тухм баромада, 23—24 см дарозӣ ва 10—14 г вазн дорад.

Пӯстпартоии гурза моҳи май сар мешавад ва то охириҳои моҳи сентябр, аввали октябр давом мекунад. Дар давоми сол то 3—4 маротиба пӯсти худро иваз мекунад. Дар вақти пӯстпартоӣ гурза чун дигар морҳо ором ва камҳаракат мешавад ва одатан дар ҷойҳои паноҳгоҳ пинҳон шуда, барои пӯстпартоӣ аз ҷойҳои танг гузашта, пӯстро аз танҷо мекунад. Баъд аз пӯстпартоӣ мор боз ҳаёти ҷаёлонан худро давом медиҳад. Шахсе, ки якумин маротиба гурзаро мебинад, гунон мекунад, гӯе гурза мори ниҳоят ором, камҳаракат ва лаванд бошад. Вале гурза мори бисёр ҷобук буда, метавонад озод ба болон дарахт ва баландиҳо (деворҳо, харсангҳо, шиғти хона) барояд. Онҳо қобилияти ба сайди худ якуякбора ҳамла кардан ҳам доранд. Гурзани ошӯфта бисёр бадқаҳр шуда, ба шӯшҳои худ ҳавои бисёреро кашида, фашшо-си баланди таҳдидомез мебарорад ва ба тарафи душман ҳамла мекунад. Натиҷаи таҷрибаҳои бисёрсола нишон дод, гурза

морест, ки ҳеч гоҳ ба одам ва ҳайвони калон худ аз худ ҳамла намекунад. Газидани гурзаро мо дар вақти бо даст чамъоварӣ кардани алаф ва бисёр вақт ҳангоми аз тарафи писарбачаҳои шӯҳ вайрон кардани лонаҳои парандагон мебинем.

Гурза дар ҳақиқат мори нихоят хавфнок аст. Дар вақти газидани гурза захри он ба организми одаму ҳайвон таъсири зиёд мерасонад, чунки дар вақти газидан гурза қариб 50 мг захрро ба организми душмани худ мегузаронад. Захри гурза ферментҳое дорад, ки эритроцитҳо ва девори рағҳои хунгардро вайрон карда, сабабгори бо тезӣ шахшавии хун мегардад. Аз ҳамин сабаб пас аз газидани гурза чи дар зерӣ пӯст ва чи дар узвҳои даруни лахташавии хун, дар рағҳои хунгард бошад, шахшавии хун, тез варам кардани ҷои газида сар мешавад.

Дар Иттифоки Советӣ дараҷаи инкишофи илми имрӯзаи тиб имкон додааст, ки шахсони мори захрнок газидаро бо тезӣ муолиҷа кунанд. Захри мори гурза барои тайёр кардани зардоби зидди захри мор ва препаратҳои гуногуни тиббӣ васеъ истифода мешаванд. Онро ғайр аз ин барои муайян кардани касалиҳои гуногун истифода мебаранд. Қайд кардан лозим, аст, ки мори гурза назар ба дигар морҳои захрнок бисёртар заҳр медиҳад. Як гурза дар як заҳрдихӣ аз 0,1 то 0,4 грамм заҳр (ба ҳисоби заҳри хушк) медиҳад. Олимони советӣ аз заҳри мори гурза препарати лебетокс тайёр кардаанд, ки он барои боздоштани хуни одамони ба касалии гуногуни гемофилӣ (шахсоне ки хунашон қобилияти шахшавӣ надорад) дучор шуда, истифода мешавад. Аъзо-корреспонденти АФТ СССР профессор Исҳоқӣ Ю. Б. аввалин маротиба дар клиника истифодабарии препарати гюрзотоксинро дар баъзе чароҳҳои гӯш, гулӯ, бинӣ ва барои боздоштани хуни аз узвҳо якбора ҷудошаванда тавсия кардааст.

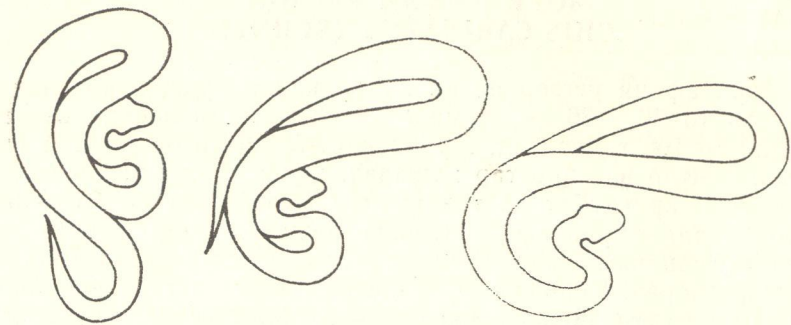
Гурза ҳам душман дорад. Инҳо паррандагони чанголдор (уқоби морхӯр) ва ширхӯрҳои дарранда (рубоҳ, гурбаи найзор), сусмор мебошанд. Ба ғайр аз ин гурзаи хурдро морҳои кубро ва афъӣ ҳам меҳӯранд.

МОРИ АФЪИИ РЕГЗОР — *ECHIS CARINATUS* (SCHNEID)

Мори афъии регзор на он қадар калон буда, дарозинаш аз 50 — 60 то 70 — 86 см, думаш 2,3—8,2 см мешавад, вазнаш бошад, то 100 г мерасад, Афъии нарина назар ба модина ҳаҷман калонтар ва дарозтар мешавад. Фуки кӯтоҳи васеъ дорад. Васеъгии сар нисбат ба танаи нағз намоён аст ва бо пулакчаҳои хурди қиррачадор пӯшида шудаанд. Дар фарқи сар доғи сафеди чамъ монанд дорад. Гавҳараки чашмаш шакли амудиро дорад. Қиррачаи пулакчаҳои қисми тахтапушти танаи нағз намоён аст. Пулакчаҳои паҳлӯи тана бошанд, аррамонанданд. Дар паҳлӯи танаи мори афъӣ 4 — 5 қатор пулакчаҳои май-

Расми 21. Мори афъии регзор

Расми 22. Тарзи ҳаракати мори афъии регзор

даи борики ба як тараф хобида чой гирифтааст. Онҳо киррачаи тези аррамонанд доранд. Мори афъии ба ғазаб омада, бо чобуки худро ба ду нимдавра печонида сарашро дар мобайни он гирифта, бо паҳлӯяш ҳаракат мекунад (расми 22) ва бо ин тарзи ҳаракат метавонад дар давоми 20 — 30 дақиқа худро ба зер рег пинҳон кунад, дар болои рег бошад, фақат изи мор мемонаду халос. Ин хусусияти мор барои муҳофизати вай дар ҷои зиндагонии кушод роли калон мебозад ва барои якчанд намуди хазандагонӣ фаунаи Осиёи Миёна хос мебошад. Дар ин ҳолати ҳаракат мор пулакчаҳои моилхобидаи паҳлӯи танаширо бо якдигар расонида, ғашшоси хушке мебарорад ва дар рӯи рег изи махсуси хатҳои параллелӣ мегузорад. Ин гуна ҳаракат ва садо баровардан дар байни морҳои фаунаи СССР фақат барои мори афъии регзорро хос аст. Мори афъӣ бо садобарорӣ худро аз душман муҳофизат мекунад. Тахтапушти мори афъӣ регранги баланд мебошад. Дар паҳлӯи танаи ду қатор хати тасмашакли сафедранги қачукилеб ва дар қирраи тахтапушт бошад, дар байни тезҳои хати тасмашакли қачукилеби паҳлӯи бадан ҳолҳои сафеди арзӣ чой гирифтаанд. Дар болои сари мори афъӣ

рахҳои сафеди салибмонандеро дидан мумкин, ки ба паррандаи хурди парвоз кардаистода монанд, мебошанд (расми 21).

Мори афъӣ дар шимол, ғарб ва шарқи Африка, Ҷануби Осиёи Миёна, Шри-Ланка, водии дарёи Ганг ва шимоли Афғонистон низ паҳн шудааст.

Дар Иттифоқи Советӣ бошад, дар регзорҳои Туркменистон, ҷануби Ўзбекистон ва ҷанубу ғарбии Тоҷикистон паҳн шудаасту халос. Дар Иттифоқи Советӣ ин мор то баландии 800 — 900 м дар Ҳиндустон бошад, то баландии 1800 м аз сатҳи баҳр вомерӯрад.

Мори афъии регзор дар дашту биёбонҳои ҷанубӣ-ғарбии республика дар атрофи қишлоқҳои Айвоч, Бешкент, Қизил-Қалъа, Ганчина, биёбони мамнӯъгоҳи «Бешан палангон», Панҷи поён, Чилликӯл, Қолхозобод, Қумсангир, Панҷ ва дар доманакӯҳҳои Аруқтов ва Рангинтов паҳн шудааст.

Мори афъӣ дар регзорҳо, шӯразаминҳо ва заминҳои хоки дорои растаниҳои эфемерӣ ва буттаҳои бисёрсола, дар вайронаҳои кӯҳнаи похсагӣ, зиндагӣ мекунад, дар доманакӯҳҳо бошад, дар байни санглохҳо, нишебҳо, дар зери дарахтони pistaю бодом вомерӯрад. Мори афъӣ дар зери буттаҳои биёбонӣ, қафидаҳои замин, холигии байни санҳо ва вайронаҳо, дар лонаҳои кӯҳнаи ҳояндагонӣ дашту биёбон худро аз душман ва шароитҳои номусоиди табиат паноҳ мекунад.

Мори афъӣ аввалҳои моҳи март аз хоби зимистонӣ бедор мешавад. Баҳор ва тирамоҳ рӯзона ғайрарӯзона буда, дар тобистон бегоҳирӯзӣ ва шабона ғайрарӯзона мебошад. Дар охири моҳи октябр чойҳои пинҳонӣ интиҳоб карда, ба хоби зимистона меравад. Агар зимистон гарм ва камбарф ояд мори афъӣ моҳҳои январ — февраль аз хоб бедор шуда, берун мебарояд ва дар офтобруйи назди паноҳгоҳи худ гарм мешавад. Лекин барои ба шикор баромадан мадораш намерасад.

Хӯроки асосии мори афъӣ ҳояндагонӣ майда, хазандагон, аз ҷумла, калтакалосҳо, калпесакҳо, морҳои хурд, обҳои (ғук) ва паррандагонӣ майдаи биёбонӣ мебошанд. Хӯроки

афъии чавон асосан аз бемӯҳрадорон — ҳазорпой, каждум, тор-танак, малах, гамбуск ва калтакалоси майда иборат аст.

Бордоршавӣ охирҳои моҳи апрель сар мешавад, моҳҳои июль — август модинаи афъӣ аз 3 то 15 морбачаи дарозиаш 10 — 15 см, вазнаш 3 — 5 г мезояд, яъне мори афъӣ мори зиндазоӣ аст.

Пӯстпартоӣ аз моҳи апрель то моҳи сентябрь давом мекунад. Афъии регзор соле 3—4 маротиба пӯсти худро иваз мекунад. Душманони ин мор сусмор, кубро, паррандагони дарранда (уқоби морхӯр) ва хорпушт мебошанд.

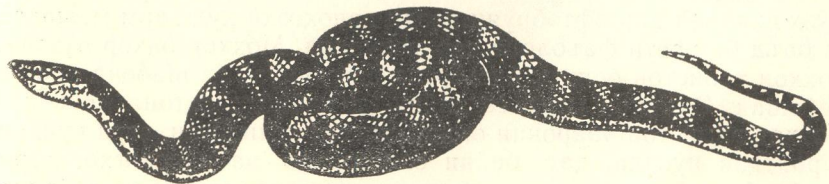
Мори афъии регзор яке аз морҳои нодири республика аст. Микдори он қариб ба нестӣ расидааст. Дар он ҷойҳое, ки каму беш боқӣ мондааст, аз тарафи одамон набуд шуда истодааст. Аз рӯи маълумоти мавҷуда солҳои 1959—1961 дар дашту биёбонҳои ҷанубии республика дар масофаи 10 — 12 км дар муддати 5 — 6 соати кофтуков 2 — 3 фарди ин морро дидан мумкин буд.

Тадқиқотҳои илмӣ солҳои 1972 — 1980 нишон медиҳанд, ки дар районҳои ҷанубӣ (дар водии Бешкент, дар доманакӯҳи Аруқтоғ, дар қисми биёбони мамнӯъгоҳи «Бешаи палангон» ва дар Полвонтӯған соҳили рости дарёи Вахш) дар тӯли 40 — 50 км, дар муддати 3 — 4 рӯзи кофтуков як, баъзан ду фарди ин морро дидему ҳалос. Олимони республика афъии регзорро ба «Китоби Сурхи Тоҷикистон» чун намуди нестшудаи стода дароварданд. Куштан ва қатли ин мор тамоман манъ карда шудааст. Мори афъии регзор, чи хеле ки дар боло қайд кардем, мори захрнок аст. Аз рӯи таъсири заҳраш дар байни намудҳои оилаи заҳрзанаҳо ҷои намоёнро ишғол мекунад. Заҳри онҳо микдори фибриногенӣ хунро бо тезӣ кам карда, дар ҷои газидашуда ва хусусан дар ҷойҳои нозук — чашм, бинӣ, даҳон, ки девори рағҳои хунгарди онҳо тунук (нозук) мебошад, хунчудошавиро зиёд мекунад. Мисол баъд аз газидани мори афъӣ кабутар дар давоми 60 дақиқа, мурғ дар 70 дақиқа, сағ бошад, баъд аз 4 соат ҳалок мешавад.

Дар Ҳиндустон ва дар давлатҳои ҷануби ғарби Осиё аз газидани ин мор одамон ва ҳайвонҳои хонагӣ бисёртар ҳалок мешаванд. Ин бесабаб нест, дар ин ноҳияҳо онро яке аз морҳои хавфноктарин мешуморанд. Ҳисоб кардаанд, ки дар вақти набудани ёрии тиббӣ 5% одамони мори афъӣ газиди ҳалок мегарданд.

СИПАРСАР Ё САҒМОР — ANCISTRODON HALYS (PALLAS)

Мори сипарсар на он қадар калон буда, дарозии баданаш 55—70 см, думаш 5—8 см, вазнаш 60—70 г мешавад. Сари ин мор бо 9 пулакчаи сипаршакли калони симметрӣ баробар пӯшида шудааст (Расми 23). Пулакчаҳои қисми дигари танаш майдаи қиррадор мебошад. Мори сипарсар сари сегӯша дорад ва васеъгии он аз васеъгии гардан баръало фарқ мекунад. Пулакчаҳои зерини дум дар ду қатор ҷой гирифтаанд. Гавҳараки чашмшакли амудиро дорад. Фарқи асосии сипарсар аз морҳои дигари заҳрнок (кубро, гурза, афъӣ) ин аст, ки дар байни чашм ва сурӯҳии бинии сипарсар чуқураки махсусе ҷой гирифтааст (аз ҳамин сабаб сипарсар ба оилаи чуқураксарҳо—Crotalidae дохил мешавад), ки онро узви гармихискунада меноманд. Ин узв дар ҳаёти сипарсарҳо роли калон мебозад. Сипарсарҳо сари худро гоҳ ба тарафи рост ва гоҳ ба тарафи чап гардониди, аз кадом тараф омадани гармиро муайян мекунанд. Бегоҳи-рӯзӣ ё шаб бо ёрии ин узв хӯроки худро (ширхӯрҳо ва парран-

Расми 23. Мори сипарсар ё кн сағмор

дагони майда) дар масофаи 10—15 см бо осонӣ меёбад, чунки бо ёрии ин узви худ гармии бадани тўъмаро муайян мекунад ва онро беҳато мегирад.

Бадани сипарсар хокистарӣ, сиёҳтоб ва чигарианг мешавад. Дар тӯли тахтапушт ва дум холҳои арзии сиёҳ ҷой гирифтаанд. Дар болои сараш холҳои ба чашм нағз намоён ва дар паҳлӯҳояш чанд қатор холи сиёҳи хурд ҷой гирифтааст.

Сипарсар берун аз сарҳади СССР, дар Афғонистон, Эрон, мамлакатҳои Осиёи Марказӣ (Ҳиндустон, Балучистон, Покистон ва ғайра), шимолӣ Хитой ва Корея паҳн шудааст.

Дар Иттифоқи Советӣ бошад, дар Озарбойҷон, Туркменистон, Ўзбекистон, Қирғизистон, Тоҷикистон, Қазоқистон, ҷануби Сибирь ва то Шарқи Дур васеъ паҳн шудааст.

Дар Тоҷикистон сипарсар дар қаторкӯҳҳои Зарафшон, Туркистон, Ҳисор, Олой, Петри I, Қаротегин паҳн шудааст. Он дар республикаи мо фақат дар кӯҳсор дар баландиҳои аз 1600 м саркарда, то 2600—3000 м аз сатҳи баҳр паҳн шудааст.

Мори сипарсар дар арчазорҳо, ҷангалзорҳо, дар байни санглохҳо, сангпораҳои соҳили чашмаҳо ва дарёҳои кӯхистон (ғайр аз ҷойҳои аҳолинишин), дар байни деворҳои сангини атрофи боғҳо воমেҳурӯад, Дар қаторкӯҳҳои республика сипарсар нисбат ба мори гурза ва дигар морҳои беаҳр сершумортар мебошад, хусусан дар дараҳои камаҳолӣ, дар 10—15 км дар давоми 6—8 соати кофтуков 3—4 фарди ин морро дидан мумкин аст.

Сипарсар моҳи апрель аз хоби зимистонӣ бедор мешавад. Рӯзҳои аввал дар офтобрӯяи назди паноҳгоҳи худ гарм мешавад ва баъд ба ҳаёти фаъолона сар мекунад. Моҳҳои баҳор рӯзона, моҳҳои тобистон бошад, бисёртар бегоҳирӯзӣ ва шабона фаъол мебошад. Охирҳои моҳи сентябрь ба хоби зимистона меравад. Ҷойҳои зимистонгузаронии онҳо лонаҳои хояндагон, зери кундаи дарахтҳои пӯсида, дар байни сангпораҳо ва харсангҳо, зери алафу буттаҳо, зери хасу хошокҳои ҷамъкардашуда ва ғайраҳо мебошад.

Хӯроки сипарсар хояндагон ва парандагонии гуногуни хурд, ҷўҷа ва бачаи онҳо, калтакалосу калпесакҳо, морҳои майда; аз бемӯхрадорон — малахҳо, тортанакҳо, ҳазорпойҳо, каждум, гамбуск ва дигарҳо мебошанд. Баъзан тухми паррандагонии ба рӯи замин лонагузорандаро ҳам фуру мебарад. Қайд кардан лозим аст, ки хӯроки асосии сипарсари хурдро намудҳои гуногуни ҳайвонҳои бемӯхра ташкил мекунад.

Сипарсар мори зиндазоӣ мебошад. Бордоршавии сипарсар аз моҳи апрель сар мешавад ва то охири моҳи июнь давом мекунад. Муддати июль — август модинааш аз 2 то 12 морбача таваллуд мекунад, ки дарозии онҳо 15—20 см мебошад. Пӯстпартоӣ моҳҳои май — июнь сар мешавад. Соле ду маротиба пӯсти худро иваз мекунад.

Душмани сипарсар ширхӯрҳои дарранда (рӯбоҳ, дала, мири-мушон) ва мори гурза мебошад.

Сипарсар мори захроки хавфнок аст. Вале таъсири захира нисбат ба захири кӯбро, гурза ва афъӣ хеле суст мебошад. Дар хусуси ҳалокшавии одам аз газидани ин намуд мор дар адабиёти илмӣ маълумоте нест. Ҷои газидани мори сипарсар ҳам саҳт дард мекунад, вара мекунад ва дигар ҳолатҳои дар боло зикршуда ба вучуд меоянд. Одами моргазидаро албатта бо тезӣ ба пунктҳои тиббӣ бурдан лозим. Дард баъд аз 5—7 рӯз мемонад ва бемор шифо меёбад. Баъд аз шифо ёфтан бемадории пой, чи хеле ки дар вақти газидани мори гурза ва афъӣ дидем, бисёр давом намекунад ва қувваи қорини пешина бо тезӣ барқарор мешавад. Аз газидани мори сипарсар бисёртар ҳайвонҳои шохдори майда ҳалок мешаванд.

АДАБИЁТ

Абдусаломов И. А., Давыдов Г. С., Боева В. Г., Линдт И. И., Шукруллоев С. Хайвоноти зараровару фондаҳои Тоҷикистон. Душанбе, нашриёти «Ирфон», 1983.

Банников А. Г., Даревский И. С., Рустамов А. К. Земноводные и пресмыкающиеся СССР, Москва, Издательства «Мысль», 1983.

Исхаки Ю. Б. и Жаворонков А. А. Яд змеи гюрзы. Труды Таджикского государственного мединститута им. Абуали-ибн-Сино. Издательство «Ирфон», Душанбе, 1968 г.

Грачев А. Ищу гюрзу. Газета «Правда», 24 февраля 1965 г.

Морозов Н., Мурзин А. Что в чаше Гиппократы? Газета «Правда», 8 декабря 1981 г.

Земноводные и пресмыкающиеся. В. кн. Жизнь животных. Том 4, часть 2, под ред. профессора Банникова А. Г., Москва, издательства «Просвещение», 1969 г.

Павловский Е. Н. Ядовитые животные Средней Азии. Сталинабад, издательство ТФАН СССР, 1950.

Пигулевский С. В. Ядовитые змеи. Ленинградское отделение Медгиз, Ленинград, 1961.

Саид-Алиев С. А. Земноводные и пресмыкающиеся Таджикистана? Душанбе, издательство «Дониш», 1979.

Талызин Ф. Ф. Змеи. Издательство АН СССР, Москва, 1963.

Чан Къен. На змеиных фермах. Журнал «Наука и жизнь», № 9, 1981 г.

Чернов С. А. Пресмыкающиеся. Фауна Таджикской ССР. Тр. ин-та зоологии и паразитологии АН Тадж. ССР, том 19, Сталинабад, 1959.

Шаммаков С. Пресмыкающиеся равнинного Туркменистана, Ашхабад, издательство «ИЛЫМ», 1981.

15 тин

180122

Китобхонаи миллии Тоҷикистон

НАШРИЯТИ «ИРФОН»